

AUTEURS
Jeroen Vlug
Hanneke Felten

Kennisplatform
inclusief samenleven

ANTISEMITISCHE EN ANTIMOSLIMRACISTISCHE COMPLOTTHEORIEËN HERKENNEN EN VERMINDEREN

Een verkennend onderzoek

APRIL 2022

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	3
Onderzoeksvragen	3
Onderzoeksmethode	4
Leeswijzer	5
1. Antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën: definities, kenmerken en historische achtergronden	6
1.1. Definities en kenmerken van complottheorieën	6
1.2. De historische wortels van het moderne complotdenken	7
1.3. Antisemitische en antimoslimracistische elementen in complottheorieën	10
Conclusie en samenvatting hoofdstuk 1	12
2. Processen en kenmerken van de antisemitische en antimoslimracistische complotdenker	14
2.1. Psychologische processen die ten grondslag liggen aan complotdenken	14
2.2. Kenmerken van de antisemitische en antimoslimracistische complotdenker	16
2.3. Sociologische ontwikkelingen	21
Conclusie en samenvatting hoofdstuk 2	22
3. Werkzame mechanismen om antisemitisch en antimoslimracistisch complotdenken te verminderen	23
3.1. Debunking	23
3.2. Prebunking	25
3.3. Analytisch en logisch leren denken	27
3.4. Priming	29
3.5. Ridiculiseren	30
3.6. Empathie en inleving	31
3.7. Gevoel van controle versterken	32
3.8. Zelfbevestiging	33
3.9. Mogelijke aanpakken op maatschappelijk niveau	35
Conclusie en samenvatting hoofdstuk 3	36
Samenvatting en conclusies	38
Bronnen	43
Bijlage 1: Geraadpleegde experts	57

Zoals vaker in tijden van crisis zijn complottheorieën gedurende de coronacrisis sterk in omloop gekomen (Demirtaş-Madran, 2020). Dat is om verschillende redenen problematisch. Complottheorieën kunnen bijvoorbeeld gevaarlijk zijn voor de volksgezondheid, en aanzetten tot gewelddadig extremisme, zo blijkt uit onderzoek (Rottweiler & Gill, 2020; Rousis et al., 2020). Afgezien van de gevaren die deze complottheorieën met zich kunnen meebrengen voor de volksgezondheid, zijn er ook andere problemen die voortkomen uit deze complottheorieën. Een daarvan is dat een deel van de complottheorieën antisemitische of antimoslimracistische¹ elementen bevatten (Beunder & van den Heuvel, 2021; Lucassen, 2020). Hierop focussen wij in deze verkenning.

Bekende complottheorieën rondom de Hongaars-Amerikaanse zakenman George Soros bevatten bijvoorbeeld antisemitische maar ook antimoslimracistische componenten (Kalmar, 2020; Langer, 2021). Daarnaast zijn er complottheorieën die uitgaan van de gedachte dat moslims en joden die de wereld zouden willen overnemen. Bijvoorbeeld de complottheorie van 'Eurabië' waarbij moslims heimelijk bezig zouden zijn om een islamitisch sharia-staat op te richten in Europa (Bergmann, 2018; Zia-Ebrahimi, 2018; Carr, 2006). Een ander voorbeeld is de complottheorie van de zogeheten 'witte genocide', die een grote rol speelde in de ideologie van de Australische terrorist Brenton Tarrant die verantwoordelijk was voor de moskeeaanlagen in Christchurch in 2019 (Bergmann, 2018). Deze theorie stelt onder andere dat de 'linkse elite' bezig is om Europa te 'omvolken': de oorspronkelijke bevolking te vervangen door moslims (zie bijvoorbeeld het [artikel](#) op De Correspondent van Dimitri Tokmetzis).

¹ Met anti-moslim racisme doelen wij in dit rapport op de discriminatie, vooroordelen, stereotypering en stigmatisering van moslims. Dit wordt ook wel moslimdiscriminatie of islamofobie genoemd. Voor een discussie over deze terminologie, zie Lean (2019) en Meer en Modood (2019).

Complottheorieën met antisemitische en/of antimoslimracistische elementen komen voor onder verschillende groepen burgers: zowel onder mensen zonder migratieachtergrond als mensen met een migratieachtergrond, en zowel onder niet-gelovigen als onder gelovigen, zoals moslims, joden en christenen. Onderzoek naar wat werkt in de aanpak van complotdenken is van belang voor overheden, maar ook voor professionals in verschillende domeinen. Zo zijn er vanuit het onderwijs vragen over hoe hiermee om te gaan. In de klas worden (gast)docenten geconfronteerd met antisemitische en/of antimoslimracistische complottheorieën, en de vraag is hoe zij hierop kunnen reageren. Maar ook is de vraag wat docenten kunnen doen vanuit preventie-oogpunt: hoe kunnen zij voorkomen dat leerlingen vatbaar worden voor dit dergelijke complottheorieën? Daarover gaat dit onderzoeksrapport.

Onderzoeksvragen

Onze hoofdvraag is de volgende: *Hoe kunnen we antisemitisme en antimoslimracistische (elementen in) complottheorieën tegengaan?*

De deelvragen zijn:

1. Wat zijn antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën (of antisemitische en antimoslimracistische elementen in complottheorieën) en hoe herkennen we deze?
2. Wat is bekend over wat werkt in het voorkomen en verminderen daarvan, vanuit de internationale wetenschappelijke literatuur en vanuit de visies van experts?
3. Welke praktische handvatten en tips levert de verzamelde kennis op voor het voortgezet en middelbaar beroepsonderwijs?
4. Welke kennis ontbreekt er in onderzoek naar het herkennen en aanpakken van (antisemitische en antimoslimracistische) complottheorieën?

Onderzoeksmethode

Om tot deze rapportage te komen, hebben we twee stappen gezet: we voerden een interdisciplinaire wetenschappelijke literatuurstudie uit (veelal internationaal), en we hielden een expertmeeting met deskundigen uit de wetenschap en de praktijk die zich specialiseren in complotdenken en complottheorieën.

Er is nog weinig onderzoek gedaan naar hoe (antisemitische en antimoslimracistische) complottheorieën verminderd kunnen worden in de praktijk, zoals in het klaslokaal (Dyrendal & Jolley, 2020). Echter, er is wel al het een en ander onderzocht (in met name labsituaties over hoe complottheorieën in het algemeen te verminderen zijn, en over hoe antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën te verminderen zijn. In dit onderzoek zetten we kennis uit die onderzoeken op een rij en vertalen we die vervolgens naar de praktijk met behulp van experts. Ook bekijken we wat er bekend is over het herkennen van antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën.

De eerste stap was dus een interdisciplinaire literatuurstudie. Om de onderzoeksvragen te beantwoorden zijn we op zoek gegaan naar wetenschappelijke artikelen via de openbaar toegankelijke database Google Scholar. Als zoektermen gebruikten we de begrippen uit de onderzoeksvragen, of synoniemen hiervan (voornamelijk in het Engels). We gingen primair op zoek naar wetenschappelijke empirische studies die zijn gepubliceerd in *peer-reviewed journals*. Maar we gebruikten als aanvullingen ook boeken en artikelen van wetenschappers die veel *peer-reviewed* publiceren. Dit waren zowel academische uitgaven van een enkele auteur, als bundels van verschillende auteurs (*edited volumes*). Hierbij gaven we de voorkeur aan boeken van universitaire uitgeverijen (*university presses*, zoals Oxford University Press), omdat deze ook een rigoureuze *peer-reviewed* proces ondergaan. In enkele gevallen gebruikten we ook uitgaven van niet-universitaire academische uitgeverijen (zoals Routledge), met als voorwaarde dat deze van hoge kwaliteit zijn, en de auteur een erkend wetenschapper en expert is op het gebied van complottheorieën en complotdenken.

Vanwege het inherent interdisciplinaire karakter van ons onderwerp maakten we gebruik van inzichten uit verschillende wetenschappelijke disciplines. Bij onze interdisciplinaire werkwijze gebruikten we studies van onder andere de disciplines geschiedenis, religiewetenschappen en sociale wetenschappen. Voor de onderzoeksvragen met betrekking tot het definiëren en herkennen van complottheorieën maakten we gebruik van sociologische, psychologische en historische omschrijvingen van dergelijke theorieën. In deze vakgebieden wordt gebruikgevoerd van verschillende wetenschappelijke methodes, zoals discoursanalyse en inhoudsanalyse, historische tekstanalyse, observaties, casestudies en experimenten.

Voor de onderzoeksvragen met betrekking tot de effectieve aanpak van complotdenken richtten we ons veelal op wetenschappelijke literatuur uit de sociale psychologie met een sterk empirisch element. Niet alle onderzoeken geven evenveel aanwijzingen voor effectiviteit. De sterkste aanwijzingen voor effect komen voort uit Randomized Controlled Trials (RCT's): studies waarin deelnemers willekeurig (at random) zijn verdeeld over verschillende groepen. De ene groep wordt wel aan een bepaalde interventie blootgesteld, de andere niet én er vindt zowel een voor- als een nameting plaats. Dit type studie geeft aanwijzingen over causaliteit: het een leidt tot het ander. Naast deze studies keken we ook naar empirische studies met een voor- en nameting zonder controlegroep. Deze geven aanwijzingen over samenhang, maar niet over causaliteit. Door het gebrek aan een controlegroep is namelijk niet duidelijk waar de samenhang door veroorzaakt wordt. RCT's geven hier wel duidelijkheid over. Naast kwantitatief onderzoek gebruikten we ook kwalitatief onderzoek.

Als tweede stap hielden we een expertmeeting met experts en relevante deskundigen en stakeholders (zie bijlage 1). Dit zijn zowel wetenschappers als deskundigen uit de professionele wereld, zoals het onderwijs. We legden aan hen de volgende vragen voor:

- Welke literatuur ontbreekt nog in het onderzoek?
- Op welke punten moet het rapport nog duidelijker?

- Hoe kunnen we op basis van het onderzoek praktische adviezen voor onder andere het onderwijs aanscherpen of uitbreiden?
- Welke praktische adviezen heb je vanuit de praktijk of eigen ervaring?
- Welke kennis ontbreekt nog en waar zou dus nog meer onderzoek naar gedaan moeten worden?

Deze kennis namen we vervolgens integraal op in het rapport. We gaven daarbij aan dat we deze kennis verkregen hebben van de geraadpleegde experts.

Leeswijzer

In het eerste hoofdstuk gaan we in op de definities en componenten van complottheorieën, en plaatsen we het hedendaagse complotdenken in historisch perspectief. Daarbij besteden we speciale aandacht aan antisemitische en antimoslimracis-

tische elementen in historische complottheorieën die doorwerken in het moderne complotdenken. In hoofdstuk 2 gaan we in op de kenmerken waaraan complottheorieën en complotdenkers te herkennen zijn, en op de vraag welke psychologische en sociologische processen daaraan ten grondslag liggen. Ook hier besteden we speciale aandacht aan de bijzondere kenmerken van antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën. In hoofdstuk 3 beschrijven we vervolgens wat er uit de internationale wetenschappelijke literatuur bekend is over het aanpakken van complotdenken en complottheorieën. In de conclusies beantwoorden we ten slotte de onderzoeksvragen en beschrijven we welke praktische handvatten al deze kennis nu oplevert voor de aanpak van complottheorieën, vooral in het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs. We geven daarbij aan welke kennis er nog mist in wetenschappelijk onderzoek naar de effectieve aanpak van complotdenken (de kennislacune).

1. ANTISEMITISCHE EN ANTIMOSLIMRACISTISCHE COMPLOTTHEORIEËN: DEFINITIES, KENMERKEN EN HISTORISCHE ACHTERGRONDEN

Veel hedendaagse complottheorieën hebben een lange geschiedenis. In dit hoofdstuk beschrijven we de historische achtergrond van het complotdenken. In het bijzonder kijken we naar complottheorieën die verweven zijn met antisemitische en antimoslimracistische denkbepelden. We beginnen dit hoofdstuk met definities en kenmerken van complottheorieën, zodat duidelijk is welk fenomeen we hier precies in een historisch perspectief plaatsen.

1.1 Definities en kenmerken van complottheorieën

Complottheorieën (ook wel samenzweringstheorieën genoemd) worden op verschillende manieren gedefinieerd. De definitie van bijvoorbeeld B44S! (2020), een onderzoeksbureau dat onder meer onderzoek doet naar desinformatie, luidt als volgt:

Een complotmythe is een (combinatie van) verhalen over een vermeende onderdrukkende, geheime samenzwering en/of alternatieve waarheid, die wordt ondersteund door niet-falsifieerbare of pseudowetenschappelijke beweringen. Deze verhalen, ook wel narratieven genoemd, kunnen intrigerend, mystiek, excentriek, irrationeel of paranoïde overkomen. Het narratief verhaalt over spirituele, buitenaardse of paranormale krachten, 'eeuwenoude kennis' of 'geheime, door een elite opzettelijk verborgen gehouden informatie'.

In deze definitie, maar ook in andere definities, staat vaak het element centraal van heimelijke samenwerking tussen verschillende individuen of groepen die een bepaald doel willen bereiken, vaak van kwaadaardige aard. Ook heeft een complottheorie vaak een narratief, ofwel verhalend, karakter (Jansen, 2021; Tangherlini, et al. 2020). In de wetenschappelijke literatuur wordt complotdenken omschreven als een 'patroon van beredeneren over de wereld waarin een samenzwering het dominante element is

van het verklarende model' (Zonis & Joseph, 1994). Een samenzwering bevat in elk geval de volgende vier componenten:

1. een aantal actoren die samenspannen;
2. een geheime overeenkomst;
3. een verborgen doel;
4. een illegale en kwaadwillende agenda.

Al deze componenten samennemend komen complotexperts Van Prooijen en Douglas (2017) tot de volgende definitie:

Complottheorieën zijn verklarende overtuigingen over hoe meerdere actoren in geheime overeenstemming samenkomen om een verborgen doel te bereiken die over het algemeen beschouwd wordt als onwettig en kwaadwillend.

In aanvulling hierop noemt Van Prooijen (2018b) elders twee aanvullende componenten die onderdeel zijn van complottheorieën. Namelijk 'patronen' en 'intentionaliteit'. Met patronen wordt bedoeld dat een complottheorie uitgaat van een (schijnbare) niet-willekeurige keten van gebeurtenissen. Met intentionaliteit wordt bedoeld dat een complottheorie ervan uitgaat dat verdachte gebeurtenissen bewust veroorzaakt werden door intelligente actoren.

Op basis van een analyse van verschillende studies die het afgelopen decennium gedaan zijn naar het complotdenken, kunnen we vier principes onderscheiden die complottheorieën karakteriseren (Van Prooijen & Douglas, 2018). Complottheorieën zijn:

1. **Impactvol:** ze hebben een ware impact op de gezondheid, relaties en veiligheid van mensen;
2. **Universeel:** het geloof in complottheorieën is wijdverspreid over de hele wereld en komt voor in alle tijden, culturen en sociale contexten;
3. **Emotioneel:** niet rationele overwegingen, maar gevoelens en emoties veroorzaken geloof in complottheorieën;

4. **Sociaal:** complotdenken is sterk verbonden met psychologische motivaties die ten grondslag liggen aan conflicten tussen groepen.

Volgens het Radicalization Awareness Network (RAN, 2020) is complotdenken in de praktijk te herkennen aan uitspraken zoals:

- 'Niets gebeurt toevallig.'
- 'Niets is wat het lijkt.'
- 'Alles is met alles verbonden.'

Het geloof in complottheorieën onderscheidt zich dus duidelijk van andere soorten overtuigingen (zoals het geloof in reguliere religies, het paranormale en bijgeloof) vanwege de rol die toegekend wordt aan een groep of coalitie van machtige en kwaadgezinde individuen die onderdeel zijn van een samenzwering (Van Prooijen & Douglas, 2017). Verder is complotdenken een 'monologisch' geloofssysteem, wat betekent dat het een *gesloten* netwerk is van elkaar bevestigende overtuigingen over de wereld (Van Prooijen & Van Dijk, 2014; Wood et al., 2012; Goertzel, 1994).² Volgens Goertzel gedijen complottheorieën goed in gesloten monologische geloofssystemen omdat zij een makkelijke en automatische verklaring bieden voor elk nieuw fenomeen dat opkomt en een bedreiging lijkt te zijn voor het geloofssysteem (Goertzel, 1994). Complotdenkers proberen de wereld en wat erin gebeurt te begrijpen op basis van een overdreven simplistische verklaring van gebeurtenissen, door uitsluitend de nadruk te leggen op een enkel idee en alles te verklaren op basis van dat ene idee (Andrade, 2020). Vandaar ook dat nieuwe complottheorieën sneller geloofd worden door mensen die al geloven in een complottheorie, zoals blijkt uit verschillende empirische studies (zie bijvoorbeeld Swami et al., 2010; Swami et al., 2011).

Complotdenkers voeren vaak een reeks argumenten aan om hun complottheorie te 'bewijzen'. Empirisch vastgestelde en wetenschappelijk onderbouwde bewijzen ontbreken nu echter juist bij een complot-

2 Tegenover het model van een 'monologisch' geloofssysteem staat het model van een 'dialogisch' geloofssysteem, dat juist een *open* karakter kent. Iemand met een dialogisch geloofssysteem sluit zich niet af van andere mensen en ideeën, maar gaat juist het kritische gesprek aan met haar of zijn omgeving (Goertzel, 1994).

theorie. Een complottheorie houdt dan ook op een 'complottheorie' te zijn wanneer achteraf blijkt dat er *daadwerkelijk* een (heimelijk) complot of samenzwering heeft plaatsgevonden, zoals historisch gezien bijvoorbeeld het geval bleek te zijn bij de Watergate-affaire in 1972, toen grootschalig geheime en illegale methoden gebruikt werden om de Amerikaanse presidentsverkiezingen te beïnvloeden en welke uiteindelijke leidde tot het aftreden van president Richard Nixon (Van Prooijen & Douglas, 2017). In dit geval spreken we van een bewezen complot of samenzwering en niet van een 'complottheorie'. Soms kan een complottheorie dus (achteraf) 'waar' blijken te zijn. Verreweg de meeste complottheorieën in de geschiedenis blijken echter onwaar te zijn (Pipes, 1997). Daadwerkelijke complotten zijn echter ook duidelijk te onderscheiden van complottheorieën voordat er sluitend bewijs is; zoals we hebben beschreven hierboven hebben complottheorieën typerende kenmerken zoals dat ze uit gaan van 'patronen' en niet-willekeurige keten van gebeurtenissen waarbij alles aan elkaar gekoppeld is en 'niets toeval is'. Complottheorieën kunnen daarom ook beschouwd worden als desinformatie; informatie die niet correct is en die de bedoeling heeft om te misleiden, bijvoorbeeld om anderen kwaad te doen of winst te maken (Kapantai et al. 2021). Desinformatie gaat niet alleen over complottheorieën maar ook bijvoorbeeld over fake news (Altgilbers, 2021).

1.2 De historische wortels van het moderne complotdenken

In de moderne tijd lijkt het complotdenken wijdverspreider dan ooit. Complottheorieën zien we overal om ons heen: in de wetenschap, de politiek, de medische wereld, enzovoort. Van mythen over de Holocaust, en 9/11 als een 'inside job' van de Amerikaanse regering, tot recente politieke complottheorieën zoals Pizzagate en QAnon: er is nauwelijks een domein van menselijke activiteit te bedenken dat geen bron van inspiratie vormt voor (nieuwe) complottheorieën. Hoewel vaak wordt aangenomen dat complottheorieën een modern fenomeen zijn, is dat niet het geval. Het complotdenken komt voor in de hele menselijke geschiedenis (Van Prooijen & Douglas, 2017; Andrade, 2020). Wetenschappers en

complotexperts Uscinski en Parent (2014) brachten in kaart hoe complottheorieën in de afgelopen eeuw een rol speelden in de Amerikaanse publieke opinie. Historicus en classicus Roisman (2006) voert het complotdenken zelfs terug naar de retorici van de oude Grieken.

In hun review van onderzoeken naar complotdenken uit het afgelopen decennium noemen onderzoekers Van Prooijen en Douglas (2018) *universaliteit* als een hoofdprincipe van complottheorieën: het complotdenken is te vinden in verschillende tijdperken, culturen en sociale omstandigheden. Complottheorieën zijn dus van alle tijden. Op basis van het onderzoek van West en Sanders (2003) concluderen de onderzoekers dat het niet uitmaakt of een samenleving 'modern' of meer 'traditioneel' is: complotdenken lijkt een fundamenteel onderdeel te zijn van de menselijke natuur. Met andere woorden, het lijkt niet zozeer uit te maken of een samenleving 'hoog ontwikkeld' is in wetenschappelijke zin. Sterker nog, er zijn velerlei complottheorieën die stellen dat wetenschappers juist *onderdeel* zijn van geheime complotten, bijvoorbeeld het complot van wetenschappers die, in samenwerking met de farmaceutische industrie, het middel tegen kanker achter zouden houden om winst te maken of om de bevolking onder controle te houden (Andrade, 2020).

Onderzoekers Van Prooijen en Van Vugt (2018) stellen dat de prehistorische mens, de zogeheten 'jager-verzamelaar', reeds de neiging had tot wantrouwen tegen andere groepen, en vreesde dat andere groepen heimelijk samenzwoeren tegen zijn eigen groep. Dit komt, beredeneren Van Prooijen en Van Vugt, doordat deze mensen regelmatig geconfronteerd werden met intergroepsconflicten die het voortbestaan van de eigen groep in existentieel gevaar brachten. Daardoor ontwikkelden zij een 'detectiesysteem' om mogelijk gevaarlijke coalities van mensen buiten de groep op te sporen (Van Prooijen & Douglas, 2018; Van Prooijen & Van Vugt, 2018). Een dergelijk detectiesysteem kan goed werken als er *daadwerkelijk* sprake is van een gevaarlijke samenzwering, maar het kan er ook toe leiden samenzweringen te zien die er in werkelijkheid niet zijn. Anders gezegd, juist typisch dit soort menselijke

neigingen tot foutieve en illusoire denkpatronen kan in de menselijke geschiedenis hebben gezorgd voor een vruchtbare bodem voor complottheorieën.

1.2.1 Complottheorieën in de geschiedenis

Er zijn ook veel historische bronnen die aandacht schenken aan complottheorieën. Zo schreef de Romeinse historicus Tacitus over Romeinse burgers die geloofden dat de Romeinse keizer Nero (gest. 68) en zijn loyale dienaren zélf verantwoordelijk waren voor het aansteken van het grote vuur van Rome in 64 n.Chr. (Van Prooijen & Douglas, 2018). Het gerucht was dat Nero, zelf niet aanwezig in Rome tijdens de brand, opdracht gaf voor de brand – die een groot deel van Rome verwoestte en veel Romeinse burgers dakloos maakte – om plaats te maken voor zijn extravagante paleis, de zogeheten Domus Aurea (Brotherton, 2015). In een nog uitbundigere versie van deze complottheorie was Nero zelfs van plan om Rome plat te branden om zo een nieuwe stad te kunnen oprichten die hij naar zichzelf zou vernoemen (Pagán, 2020). Tacitus is bij lange na niet de enige Romeinse historicus die schrijft over complottheorieën in de klassieke oudheid. Integendeel, classicus Pagán schrijft dat de pagina's van de Romeinse geschiedenis 'gevuld zijn met complottheorieën' (Pagán, 2020). Dit komt, zegt zij, doordat de Romeinse politiek gedreven werd door angst, achterdocht en wantrouwen, en dat kon gemakkelijk leiden tot complotdenken (zie ook Pagán, 2005).

Ook in de middeleeuwen en vroegmoderne periode bestonden er velerlei complottheorieën (Coward & Swann, 2004). Historicus Cornel Zwierlein merkt daar terecht bij op dat er uiteraard ook veelvuldig sprake was van *daadwerkelijke* complotten, zoals samenzweringen en pogingen om prinses, koningen en koninginnen om het leven te brengen voor politiek gewin. Alleen al in de zestiende en zeventiende eeuw valt te denken aan de moorden (of pogingen daartoe) op Willem van Oranje (gest. 1548), de Franse koningen Henrik III (gest. 1589) en Hendrik IV (gest. 1610) en koningin Elizabeth I van Engeland (gest. 1603) die een lange lijst aanslagen overleefde en uiteindelijk een natuurlijke dood stierf (Zwierlein, 2020). Dergelijke aanslagen, betoogt Zwierlein, zorg-

den echter wél voor een angstcultuur waarin 'echte' complottheorieën konden gedijen, niet in de laatste plaats door de uitvinding van de drukpers in de vijftiende eeuw en daarmee de sterk versnelde verspreiding van verhalen, geruchten en nieuws. Te denken valt bijvoorbeeld aan het ontstaan van complotverhalen vanaf 1565 over een grote heimelijke katholieke alliantie van Franse en Spaanse koningen, waarvoor geen duidelijke empirisch-historische bewijzen bestaan (Zwierlein, 2020). Daarnaast vinden veel complottheorieën over joden en moslims hun origine in de middeleeuwen (zie verder paragraaf 1.3).

Complottheorieën floreren in tijden van maatschappelijke crisis (Van Prooijen & Douglas, 2017). De geschiedenis staat bol van gebeurtenissen die zorgden voor sociale spanningen of zelfs ware omwentelingen in de samenleving. Te denken valt aan de Franse Revolutie in de achttiende eeuw: een tijd van grote politieke en sociale tegenstellingen die symbool staat voor zowel het gewelddadige Schrikbewind, als de politieke idealen van 'vrijheid, gelijkheid en broederschap'. In deze periode van instabiliteit, onzekerheid en crisis onderging Europa een enorme transformatie, die onderlinge menselijke relaties radicaal veranderden (Lynn, 2016). Het wekt dan ook geen verbazing dat politieke voorstanders én tegenstanders van de revolutie er elk hun eigen complottheorieën op nahielden om revolutionaire idealen van de Franse Revolutie te bekrachtigen of juist in diskrediet te brengen (Aston, 2004; Price, 2004).

1.2.2 Complotdenken in de moderne tijd

De snelle verspreiding in een tijdperk van sociale media maken hedendaagse complottheorieën een nagenoeg alomtegenwoordig verschijnsel. Daarnaast hangen in recente jaren ook verschillende beroemdheden – van Hollywood-acteurs tot politici – complottheorieën aan, en dragen deze actief uit in het publieke domein (Andrade, 2020). Maar ook hierin spelen sociale media een grote rol. Op sociale media kan er sprake zijn van zogenoemde *echo chambers*, waarin reeds bestaande overtuigingen worden herhaald en versterkt – zoals nagalm in een akoestische echokamer (Terren & Borge-Bravo, 2021). Concreet betekent dit dat mensen weinig

worden blootgesteld aan tegenstrijdige ideeën; dit geldt bijvoorbeeld voor groepen mensen die actief zijn binnen gesloten Facebookgroepen (Van Raemdonck, 2019). Of er echt sprake is van *echo chambers* is onderzocht in een systematische review. Uitkomst was dat het al dan niet aantonen van *echo chambers* afhankelijk was van de onderzoeksmethode. Daardoor werd deze kwestie niet beslist. De onderzoekers geven aan dat de situatie mogelijk niet zwart-wit is: er lijken zeker *echo chambers* aanwezig, maar er zijn ook zeker situaties waarin mensen via sociale media juist worden blootgesteld aan nieuwe of andere ideeën.

Met name COVID-19 was recentelijk een aanjager voor het ontstaan van nieuwe complottheorieën, zoals de theorie dat China het coronavirus bewust ontwikkelde als 'biologisch wapen', of de rol van 5G mobiele technologie bij de verspreiding van het virus. Deze ontwikkeling speelt dan ook een prominente rol in recente wetenschappelijke onderzoeken naar complotdenken (zie bijvoorbeeld Basol et al., 2021; Bierwiazzonek et al., 2020; Douglas, 2021; Garry et al., 2020; Maftei & Holman, 2020; Pummerer et al., 2021; Uscinski et al., 2020; Hartman et al., 2021).

Hoewel het klopt dat het internet en sociale media een belangrijke rol spelen in de snelle verspreiding van complottheorieën, is het inherent aan complottheorieën dat ze makkelijk wijdverspreid raken. Ook in de pre-industriële tijd verspreidden complottheorieën zich razendsnel van mond tot mond. Een voor de hand liggende reden hiervoor, zoals bevestigd in cognitief-wetenschappelijke literatuur, is dat complottheorieën gebaseerd zijn op geruchten en roddelen, en dat is ingebed in het menselijke brein; zo'n 80 procent van conversaties gaat over andere mensen. Deze patronen zijn waarschijnlijk het gevolg van een evolutionaire behoefte om te binden met andere mensen en allianties te vormen, en om anderen uit te sluiten die mogelijk een bedreiging vormen (Andrade, 2020).

Er lijkt door internet en sociale media, echter wel een verschil te zijn in de reikwijdte van complottheorieën en in de snelheid waarmee zij zich verspreiden (Stano, 2020). De vraag is echter of zij hierdoor

ook meer voet aan de grond krijgen. Sommige complotexperts beargumenteerden bijvoorbeeld dat de 'hyperkritische' atmosfeer van het internet juist een remmende factor zou zijn voor de vorming van complottheorieën, aldus een artikel van Clarke uit 2007. Dit argument lijkt echter wat achterhaald te zijn, gezien de ontwikkelingen in het laatste decennium op het gebied van sociale media sinds de publicatie van dat artikel. Een decennium dat ook wel gekenschetst wordt als de post-truth era, waarin er bezorgdheid of zelfs angst bestaat over publieke waarheidsclaims en over autoriteiten als een legitieme bron van waarheid (Harsin, 2018). Met name vanaf de Amerikaanse presidentiële verkiezingen van Trump in 2016 krijgen ideeën als fake news en post-truth steeds meer aandacht, die het complotdenken lijken te versterken (Avranov et al., 2020).

1.3 Antisemitische en antimoslimracistische elementen in complottheorieën

Complottheorieën zijn er in allerlei soorten en maten. In het licht van de hierboven beschreven historische wortels van het complotdenken is dat ook niet zo gek. Het soort complottheorie waar we in dit rapport specifieke aandacht aan schenken, zijn complottheorieën met racistische elementen. En nog specifieker: met racistische elementen die van antisemitische of antimoslimracistische aard zijn. Racistische complottheorieën zijn complottheorieën waarin mensen van een bepaalde afkomst of religie een geheim en kwaadaardig plan hebben. Antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën zijn dan complottheorieën waarin joden of moslims de rol spelen van kwaadaardige samenzweerders. In de extreemrechtse trend van de 'skinhead'-subcultuur zijn racisme en complotdenken bijvoorbeeld innig verbonden, en worden joden geportretteerd als machtige financiers die – naast de invloedrijke media – de touwtjes in handen hebben van de belangrijkste regeringen en coöperaties in de wereld (Pollard, 2016).

Bij antimoslimracistische complottheorieën gaat het niet alleen om de religie van mensen, maar om iedereen die wordt gezien als moslim. In de wetenschappelijke literatuur wordt dit ook wel 'racialisering' genoemd, wat inhoudt dat moslims steeds vaker worden beschouwd als een aparte groep met bepaalde statische eigenschappen (Garner & Selod, 2015). Ze worden, met andere woorden, steeds meer beschouwd als een soort 'ras'. Daarnaast wordt in de wetenschap het bredere begrip van 'cultureel racisme' gehanteerd, waarin het niet alleen gaat over biologische kenmerken van mensen (zoals huidskleur), maar ook over zaken als kleding, taal en geloofsovertuigingen (Selod & Embrick, 2013; Aranda & Rebollo-Gil, 2004). Zoals bij andere vormen van racisme zien we ook bij antimoslimracisme vaak dat discriminatie op grond van afkomst en religie door elkaar lopen en daarom soms niet meer duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn. Dat betekent bijvoorbeeld dat mensen die zichzelf niet als moslim zien, maar die wél een naam of uiterlijke kenmerken hebben die geassocieerd worden met islamitisch herkomstlanden, te maken kunnen krijgen met antimoslimracisme (Asante, 2022). Racialisering speelt ook een rol bij het antisemitisme, en specifiek bij het 'raciaal antisemitisme' (zie paragraaf 1.3.1).

Ook in het verleden liepen verschillende discriminatiegronden in antimoslimracistische complottheorieën vaak door elkaar heen. Toen de profeet Mohammed voor het eerst bekend werd in middeleeuws Europa, werd hij bijvoorbeeld voorgesteld als een satanische figuur met een donkere huid (Meer, 2013; Matar, 1999). Volgens kunsthistoricus Strickland (2003) werden zwarte Afrikanen door middeleeuwse christelijke Europeanen geassocieerd met 'het kwade' vanwege de metaforische betekenis van de kleur zwart. Moslims werden in veel Europese middeleeuwse kunst ook afgebeeld met een donkere of zwarte huid (Strickland, 2003). Het stereotiepe beeld van moslims als gewelddadig en bloeddorstig was ook historisch gezien populair in Europa, waarbij moslims geportretteerd werden als woestelingen en barbaren die hun kinderen vermoorden en christenen tot slaaf maken en mishandelen (Meer, 2013; Matar, 2009).

1.3.1 Historische dimensie

Complottheorieën over joden zijn al eeuwenoud en al veel onderzocht (zie bijvoorbeeld Soyer, 2019). Ze zijn te typeren als denkwijze waarin joden gemeenschappelijke doelen zouden hebben, in het geheim collectief gedrag zouden vertonen, en alleen geïnteresseerd zouden zijn in hun eigen groep (Bilewicz, 2021). Een bekende antisemitische complottheorie langs deze lijnen is die van de zogenaamde 'Protocollen van de wijzen van Sion'; een gefabriceerd antisemitisch document uit Rusland in 1903 waaruit zou blijken dat een elite van joden systematische plannen zou maken voor werelddominantie (Byford, 2011; Simonson, 2020).

Het antisemitische complotdenken kent diepe wortels in het middeleeuwse christelijke Europa. Een wijdverspreide antisemitische complottheorie uit die tijd is het zogenaamde 'bloedsprookje', waarbij christenen geloofden dat joden christelijke kinderen ontvoeren, zodat zij het bloed kunnen gebruiken voor religieuze rituelen. De eerste versie van deze antisemitische complottheorie komt terug in de historische biografie van de monnik Thomas van Monmouth in 1144, die verhaalt dat een jonge leerknecht door joden ritueel gekruisigd werd. Dit soort beschuldigingen ging tussen de twaalfde en zestiende eeuw veelvuldig door (Simonsen, 2020; Langmuir, 1991). Vanaf de dertiende eeuw werd naast de rituele moord van kinderen het tweede motief van het bloedsprookje of 'ritueel kannibalisme' toegevoegd, waarbij christelijke kinderen specifiek om hun bloed vermoord zouden worden (Teter, 2020). Dergelijke antisemitische complottheorieën zorgden ervoor dat joden in het middeleeuwse Europa werden veroordeeld en geëxecuteerd als een kind van een christelijk gezin werd vermist of dood werd gevonden (Teter, 2020).

Dergelijke christelijke antisemitische complottheorieën worden ook wel 'religieus antisemitisme' genoemd (Friedman, 1987). Daarnaast is er ook het 'raciaal antisemitisme', waarbij de nadruk ligt op het jood-zijn als 'ras', zoals met name het geval was bij nazistische complottheorieën over joden. Bij nazistische antisemitische complottheorieën stond met name het idee van joodse wereldoverheer-

sing centraal en dit werd zelfs een basisonderdeel van de ideologie en propaganda van het Nationaal Socialisme (Simonsen, 2020). Al in de vroege jaren van de N.S.D.A.P. tussen 1920 en 1933 framede de nazibeweging haar politieke strijd als een strijd tegen de zogenaamde 'internationale samenzwering van joden' (Simonsen, 2020). Ook in moderne antisemitische complottheorieën die rondgaan binnen extreemrechte en neonazistische bewegingen komt de complottheorie van het bloedsprookje nog steeds voor, zoals in 2015 toen de racistische groep genaamd British Movement in de Engelse stad Lincoln bijeenkwam om Little Saint Hugh of Lincoln te eren, een 9-jarig christelijk jongetje dat in 1255 door joden vermoord zou zijn – en dat overigens nooit door de kerk gecanoniseerd is als een 'heilige' (Teter, 2020; Jacobs, 1991). Soms lopen religieus en raciaal antisemitisme door elkaar heen. Zo zijn er uit de literatuur verschillende voorbeelden bekend van christelijke geestelijken die collaboreerden met de nazi's of die sympathiseerden met nazistische ideeën (Spicer, 2007).

Complottheorieën over joden en moslims vertonen veel overeenkomsten, zo blijkt uit onderzoek (Zia-Ebrahimi, 2018) en wordt beschreven door Martha Nussbaum (2012) in haar bekende boek *The New Religious Intolerance. Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age*. In de complottheorie van 'Eurabië' worden moslims bijvoorbeeld voorgesteld als een 'vijfde colonne' die heimelijk Europa infiltreert met als kwaadaardige doel om Europa te domineren en de sharia te doen gelden (Bergmann, 2018; Carr, 2006). Beide typen complottheorieën gaan ervan uit dat moslims en joden er stiekem op uit zijn om de wereld over te nemen en dat zij dit altijd zullen ontkennen; hun ontkenning is juist een bevestiging (zie onder andere Hafez, 2016; Zia-Ebrahimi, 2018). Dit is in lijn met studies die laten zien dat antisemitisme samengaat met een algemeen afkerende houding ten aanzien van mensen uit andere landen (Frindte et al., 2005).

Antisemitisme en antimoslimracisme lopen ook in complottheorieën vaak door elkaar heen. Onderzoeker Meer (2013) citeert bijvoorbeeld de studie van Carr (2011) waarin hij concludeert dat

de hierboven beschreven antimoslimracistische en antisemitische complottheorieën van 'Eurabië' en de 'Protocollen van de wijzen van Sion' in sterke mate op elkaar lijken, in de zin dat het nu Europese moslims zijn (in plaats van joden) die voorgesteld worden als de primaire actoren in een heimelijke samenzwering voor wereldoverheersing. Ook in de studie van Kalmar (2009) wordt benadrukt dat antimoslimracistische sentimenten en antisemitisme vaak innig met elkaar verbonden zijn. We zien dit ook terug in hedendaagse antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën, zoals die over de joodse Hongaars-Amerikaanse zakenman George Soros die uit zou zijn op joodse dominantie en tegelijkertijd een belangrijke rol zou spelen in de massamigratie van moslims naar Europa (Langer, 2021).

1.3.2 Vooroordelen tegen joden en moslims

Complottheorieën over moslims of joden leiden tot meer vooroordelen tegen deze groepen, zo blijkt uit experimenteel onderzoek van Jolley, Meleady en Douglas (2020). In deze studie werden deelnemers willekeurig ingedeeld in een groep die een complottheorie over moslims te lezen kreeg, een groep die dat niet kreeg, en een groep die las dat deze complottheorieën over moslims niet waar waren. De deelnemers die de complottheorie over moslims hadden gelezen, hadden na afloop meer vooroordelen tegen moslims dan de andere deelnemers. Hetzelfde gebeurde bij complottheorieën over joden. Opvallend was dat dit niet alleen leidde tot meer vooroordelen over joden, maar ook over andere groepen zoals over Aziatische mensen waar, net als ten aanzien van joden, enigszins tegen opgekeken wordt. De vooroordelen jegens groepen waar op neergekeken wordt (bijvoorbeeld mensen die in armoede leven), werden niet beïnvloed. Kortom: complottheorieën over minderheidsgroepen zorgen niet alleen voor sterkere vooroordelen jegens die betreffende groep, maar ook jegens andere groepen waar vergelijkbare stereotiepe beelden over bestaan.

Tijdens de coronacrisis is er veel desinformatie en complotdenken gesignaleerd, onder meer met antisemitische complottheorieën (Evanega et al., 2020). In een recente studie van Barna en Knap (2021)

wordt op basis van de (sociale) media in Hongarije een onderscheid gemaakt tussen drie typen antisemitische complottheorieën met betrekking tot corona die zijn gesignaleerd: ten eerste complottheorieën die stellen dat joden het coronavirus hebben gefabriceerd of daar anderszins een aandeel in hadden; ten tweede dat joden de verspreiders zouden zijn van corona; en ten derde dat joden juist de slachtoffers zouden zijn van corona, maar dat laatste wordt door de aanhangers dan gezien als positief, en als het 'afronden van de Holocaust' (Barna & Knap, 2021).

Conclusie en samenvatting hoofdstuk 1

Complottheorieën zijn verklarende overtuigingen over hoe meerdere actoren in geheime overeenstemming samenkomen om een verborgen doel te bereiken dat over het algemeen beschouwd wordt als onwettig en kwaadwillend. Ook is er sprake van 'patronen' (ogenschijnlijk niet-willekeurige opeenvolgingen van gebeurtenissen) en 'intentionaliteit' (verdachte gebeurtenissen die in gang gezet lijken te worden door intelligente actoren). In de praktijk komt het denken in patronen en intentionaliteit tot uiting in uitspraken als: 'Niets gebeurt toevallig' of 'Alles is met elkaar verbonden'.

Historisch gezien zijn complottheorieën van alle tijden. Alle culturen en samenlevingen hebben er wel mee te maken gehad. Ze zijn terug te vinden in de hele menselijke geschiedenis. Maatschappelijke crisissen kunnen aanleiding zijn voor complottheorieën, zoals in het verleden de Franse Revolutie. In de moderne tijd lijkt het complotdenken wijdverspreider dan ooit, door onder andere internet en sociale media.

Antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën hebben vaak historische wortels. Het antisemitische complotdenken, zoals het 'bloedsprookje', kent diepe wortels in het middeleeuwse christelijke Europa. Antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën zijn racistisch van aard: het zijn complottheorieën waarin gesteld wordt dat mensen met een bepaalde afkomst en/

of religie een geheim en kwaadaardig plan hebben. Antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën lopen vaak door elkaar heen, en lijken ook erg op elkaar. Vaak hebben ze een element waarbij joden of moslims in het geheim samenzweren om de wereld te overheersen. Antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën leiden tot meer vooroordelen tegen joden en moslims. Niet alleen zorgen dit soort complottheorieën voor sterkere vooroordelen tegen deze minderheidsgroepen, maar ook tegen andere groepen waar soortgelijke stereotiepe beelden over bestaan.

2. PROCESSEN EN KENMERKEN VAN DE ANTISEMITISCHE EN ANTIMOSLIMRACISTISCHE COMPLOTDENKEN

In dit hoofdstuk beschrijven we de psychologische en sociologische processen die ten grondslag liggen aan antisemitisch en antimoslimracistisch complotdenken.

2.1 Psychologische processen die ten grondslag liggen aan complotdenken

Er is (nog) geen allesomvattende wetenschappelijke verklaring of theorie gevonden met betrekking tot de psychologie van complottheorieën (Goreis & Voracek, 2019; Andrade 2020). Er zijn wél verschillende correlaties en verklaringen gevonden voor (deaspecten van) het complotdenken, maar er is nog geen overkoepelende en coherente theorie ontwikkeld die alle soorten complottheorieën verklaart (Andrade, 2020). Gecombineerde en elkaar complementerende inzichten uit verschillende onderzoeken (vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines) geven echter wel een coherent beeld van de beweegredenen en factoren die geloof in complottheorieën voorspellen. Door verschillende studies samen te nemen, kunnen we dus iets algemeen zeggen over de herkomst van complotdenken.

Van Prooijen en Douglas (2018) geven in hun review aan dat in vroege studies naar het geloof in complottheorieën al blijkt dat, hoewel complottheorieën sterk van elkaar kunnen verschillen, ze eenzelfde onderliggende psychologie hebben. De auteurs komen tot dit inzicht door verschillende studies die suggereren dat geloof in één complottheorie de allerbeste voorspeller is voor geloof in andere complottheorieën. Deze visie wordt bevestigd in veel andere studies, waaruit eveneens blijkt dat complotdenkers vaak geloven in allerlei verschillende complottheorieën, zelfs als deze ogenschijnlijk niets met elkaar te maken hebben (Goertzel, 1994; Swami et al., 2010; Swami et al., 2011). Van Prooijen en Van Dijk (2014) stellen op basis van de literatuur dat ge-

loof in complottheorieën een algemeen wereldbeeld creëert waarin men sneller geneigd is om uit te gaan van geheime en kwaadaardige samenzweringen om wereldse zaken te verklaren.

Het feit dat complotdenken, zoals hierboven beschreven, een monologisch – en dus gesloten – geloofssysteem is, betekent nog niet dat het ook een *coherent* wereldbeeld is. Mensen kunnen zelfs in tegenovergestelde complottheorieën geloven. Zo zijn er bijvoorbeeld complotdenkers die geloven dat prinses Diana haar eigen dood in scène heeft gezet, maar die ook denken dat zij is vermoord. Of die geloven dat Bin Laden al dood was toen Amerikaanse soldaten zijn schuilplaats in Pakistan binnendrongen, terwijl ze ook geloven dat hij nog steeds in leven is (Wood et al., 2012). Dit zien we ook terug bij medische complottheorieën, zoals het geloof dat de farmaceutische industrie geld verdient aan het maken van ineffectieve medicijnen tegen kanker, waardoor mensen (wellicht onnodig) sterven, terwijl diezelfde complotdenkers óók geloven dat de farmaceutische industrie patiënten in leven houdt zodat ze cliënt kunnen blijven (Andrade, 2020).

2.1.1 Complotdenken als pathologie

Lange tijd is complotdenken in de wetenschappelijke literatuur beschouwd als een vorm van psychopathologie. Socioloog en complotonderzoeker Jaron Harambam spreekt in zijn recente boek *Contemporary Conspiracy Culture: Truth and Knowledge in an Era of Epistemic Instability* (2020) van het dominante 'driedelig pathologische model' aan de hand waarvan complottheorieën aanvaankelijk verklaard werden. Daarin zijn complottheorieën: (1) slechte wetenschap; (2) paranoïde politiek; en samengenomen (3) een groot maatschappelijk gevaar. Het 'pathologische model' komt met name voort uit Hofstadters invloedrijke werk *The Paranoid Style in American Politics* (1964), waarin een associatie gemaakt wordt tussen complotdenken en één specifieke vorm van psychopathologie; name-

lijk paranoia (Andrade, 2020). Op de pathologische verklaring van complotdenken als 'paranoia' is echter de nodige kritiek gekomen, zeker indien de term niet in metaforische zin maar in zijn oorspronkelijke klinisch-psychologische betekenis gebruikt wordt (Harambam, 2020).

Paranoia blijkt ook iets anders te zijn dan complotdenken: paranoïde denken gaat gepaard met denken dat niemand te vertrouwen is en dat je zelf in gevaar bent, terwijl complotdenken gepaard gaat met de opvatting dat de hele samenleving in gevaar is en een specifieke groep mensen die als machtig gezien wordt, niet te vertrouwen is, zo komt naar voren uit een correlatiestudie van Imhoff en Lamberty (2018). Volgens deze onderzoekers is complotdenken dan ook niet het gevolg van een bepaalde pathologie, maar van een bepaalde kijk op de politiek en de wereld (Imhoff & Lamberty, 2018). De pathologische verklaring wordt heden ten dagen dus minder onderschreven. Dat wordt bevestigd door de resultaten van een meta-analyse waaruit blijkt dat wanneer effectgroottes worden samengevoegd, de vijf bekendste persoonlijkheidskenmerken³ niet significant samenhangen met complotdenken (Goreis & Voracek, 2019).

Sociaal psycholoog en complotonderzoeker Van Prooijen zegt in zijn introductie tot complotdenken (Van Prooijen, 2018b) dat complottheorieën veel te wijdverspreid zijn om ze simpelweg af te doen als 'pathologisch'. Ze zijn, betoogt hij, een 'algemeen onderdeel van begrip dat mensen hebben van de wereld, net zoals andere vormen van geloof dat zijn'. Douglas en Sutton (2018) bekritisieren eveneens de pathologische benadering en geven aan dat complottheorieën beter gekarakteriseerd kunnen worden als een product van 'alledaagse cognitieve processen'. Deze lijn van onderzoek in sociale psychologie lijkt dominant te zijn en wijkt af van de klinisch-psychologische interpretatie van complotdenken als een 'geestelijke ziekte'. Sociaal psycho-

3 Ook wel 'The Big Five' genoemd: extraversie versus introversie; openheid voor ervaringen versus gesloten voor ervaringen; consciëntieus zijn en zorgvuldigheid versus 'laksheid'; neurotische/emotionele instabiliteit versus emotionele stabiliteit; en vriendelijkheid of altruïsme versus egocentrisme.

logen en cognitieve wetenschappers zijn echter wel geïnteresseerd in de onderliggende psychologische processen van het complotdenken; *juist* omdat ze zo sterk overeenkomen met 'normale' menselijke denkpatronen en cognitieve neigingen die neurologisch ingebed lijken te zijn in het menselijke brein en hoogstwaarschijnlijk een evolutionaire origine hebben (Andrade, 2020; Van Prooijen, 2018b; Van Prooijen & Douglas, 2017; Douglas & Sutton, 2018).

2.1.2 Complotdenken als 'agency detection' en 'pattern perception'

In deze paragraaf behandelen we twee van de belangrijkste psychologische processen van het complotdenken: *agency detection* en *pattern perception*. Een survey van de literatuur uit de cognitieve wetenschappen omtrent medische complottheorieën van Andrade (2020) geeft zowel evolutionair-biologische als psychologische redenen voor complotdenken. In paragraaf 1.2.2 noemden we al de evolutionaire behoefte om te 'roddelen' als middel om te binden met andere mensen en om andere mensen juist uit te sluiten als deze (ogenschijnlijk) een bedreiging vormen⁴. Verder verwijzen onderzoekers in de religiewetenschappen naar 'teleologisch denken' (Guthrie, 1995). Teleologisch denken is eenvoudig gezegd het idee dat niets 'zomaar' gebeurt, maar dat er achter gebeurtenissen altijd een bepaalde reden of intelligente actor zit. Sociaal psychologen spreken in dit verband van *agency detection*. Zij onderscheiden twee basale cognitieve processen die een rol spelen in complotdenken: *agency detection* en *pattern perception* (Douglas & Sutton, 2018; Van Prooijen, 2018b).

Agency detection gaat uit van het idee dat er achter gebeurtenissen een bepaalde intentionaliteit zit, waardoor sociale krachten bijna menselijke eigenschappen gaan vertonen. Psychologen en religiewetenschappers spreken in dit verband ook

4 Daarbij geldt natuurlijk dat roddelen op zich niet gelijk staat aan een 'complottheorie'. Een complottheorie is een veelomvattend denksysteem, een 'bril' om de werkelijkheid te interpreteren. Voor de vorming van een complottheorie zijn er dus aanvullende psychologische en sociologische voorwaarden nodig. Maar deze ontwikkelingen komen uiteindelijk, zo beredeneert Andrade (2020), voort uit de biologische basis van het menselijke brein, en deze is ingesteld op menselijke activiteiten zoals roddelen.

wel eens van het 'antropomorfiseren' van sociale krachten (Douglas & Sutton, 2018; Guthrie, 1993). Antropomorfisme is het toekennen van menselijke kenmerken aan niet-menselijke wezens, zoals naturelementen (bomen, rotsen, dieren) of spirituele elementen (zoals goden en andere spirituele wezens) (Zwi Werblowski, 2005). De beroemde religiewetenschapper Stewart E. Guthrie schreef zijn boek *Faces in the Clouds: A New Theory of Religion* (1993) over het antropomorfische fenomeen van 'pareidolia': het zien van gezichten, dieren, mensen of goden in bijvoorbeeld wolkformaties of de maan. Vanuit de sociale psychologie weten we dat mensen geneigd zijn om antropomorfisch te denken; volgens sommige wetenschappers doordat ons brein evolutionair gezien ingesteld is op het herkennen van intentionele krachten (agency) in de omgeving, om zo mogelijke bedreigingen of gevaar op tijd te detecteren (Douglas & Sutton, 2018). Verschillende empirische onderzoeken wijzen uit dat antropomorfisch denken of agency detection ook een rol speelt in complotdenken (Douglas et al., 2016). Complotdenken als agency detection komt, aldus de auteurs, dus niet voort uit een pathologie (zoals paranoia), maar uit een 'overschatting' van intentionaliteit in de omgeving, die voortkomt uit een natuurlijke cognitieve neiging tot antropomorfisch denken die alle mensen hebben.

Een aanverwant proces is patroonwaarneming (pattern perception): het idee dat willekeurige sociaal-politieke gebeurtenissen eigenlijk een bepaald georganiseerd patroon vertonen. Onderzoekers Douglas en Sutton (2018) geven op basis van de sociaalpsychologische literatuur aan dat mensen wars zijn van willekeurigheid, en daarom betekenis geven aan gebeurtenissen door patronen en causale relaties te zien, zelfs als deze er niet zijn (zie bijvoorbeeld Zhao, Hahn & Osherson, 2014). Verschillende empirische studies toonden aan dat er een direct verband is tussen patroonwaarneming en complotdenken (Whitson & Galinsky, 2008; Van Prooijen et al., 2018a). Van Prooijen en anderen (2018a) concluderen ook dat deze verschillende studies het idee ondersteunen dat complotdenken geassocieerd kan worden met basale normale cognitieve functies, maar dat dit er soms simpelweg toe kan leiden dat

mensen patronen zien die er niet zijn. In het licht van deze bevindingen concluderen Douglas en Sutton (2018) dat we allemaal tot op zekere hoogte 'complotdenkers' zijn.

In lijn hiermee stellen Douglas, Sutton en Cichocka (2019) dat mensen graag de waarheid willen weten, en zeker willen zijn van die waarheid: mensen zijn nieuwsgierig en willen nieuwe informatie te weten komen. Bovendien tolereren mensen onzekerheid vaak niet goed en willen ze betekenis vinden, zelfs wanneer gebeurtenissen willekeurig zijn. Complottheorieën lijken mensen te kunnen voorzien in deze behoeften, en lijken mensen iets op te leveren (Douglas, et al. 2019). Volgens Grodzicka en Harambam (2021) bieden ze daarnaast ook spanning en sensatie. Complottheorieën lijken voor de aanhangers zelf dus juist ook positief. Dit wordt ook genoemd door een aantal experts die we voor dit onderzoek hebben geraadpleegd (zie bijlage 1). Volgens de review van Douglas en anderen (2019) is het echter discutabel of complottheorieën mensen echt voorzien in hun behoeften: mensen voelen zich door complottheorieën bijvoorbeeld niet zekerder, maar eerder onzekerder (Jolley & Douglas, 2014).

2.2 Kenmerken van de antisemitische en antimoslimracistische complotdenken

Uit verschillende studies blijkt dat geloof in een bepaalde complottheorie de beste voorspeller is voor geloof in andere complottheorieën, zelfs als deze tegenstrijdig zijn (Wood et al., 2012). Dit wijst op een onderliggende manier van denken die kenmerkend is voor mensen die geloven in complottheorieën. Dit wordt in de literatuur ook wel een 'complotmentaliteit' genoemd (Bruder et al., 2013). In de vorige paragraaf beschreven we al enkele psychologische processen die verklaren waarom mensen gaan geloven in complottheorieën. In de volgende paragrafen benoemen we enkele kenmerken of eigenschappen die aangetoond zijn vaak voor te komen onder mensen die geloven in complottheorieën.

Er zijn twee soorten complottheorieën (zie onder andere Kofta et al., 2020; Wagner-Egger & Bangerte, 2007): complottheorieën vanuit de gedachte dat het systeem niet te vertrouwen is, en complottheorieën over minderheden zoals joden en moslims. We focussen specifiek op complottheorieën waar antisemitische of antimoslimracistische denkbeelden een onderdeel van zijn. Wat weten we over mensen die geloven in dat type complottheorie?

2.2.1 Vooroordelen en stereotypen

Stereotypen gaan over wat iemand over anderen denkt te weten. Het zijn overdreven denkbeelden over mensen die alle kenmerken bevatten die aan een bepaalde groep zijn toe te schrijven. Deze denkbeelden kunnen zowel positief als negatief zijn (Gordijn & Wigboldus, 2013). Stereotypen kunnen ervoor zorgen dat een persoon die gezien wordt als onderdeel van een bepaalde groep, negatief geëvalueerd wordt. Die evaluatie wordt ook wel vooroordelen genoemd. Vooroordelen zijn dus (negatieve) gevoelens jegens een of meer personen, omdat zij deel uitmaken van een bepaalde (gestigmatiseerde) groep of meerdere (gestigmatiseerde) groepen, zonder dat degene met vooroordelen deze personen hoeft te kennen (Gordijn & Wigboldus, 2013). *Conspiracy stereotypes*, vertaald 'complot-stereotypen', zijn volgens Kofta en Sedek (2005) net iets anders dan 'gewone' stereotypen: het gaat dan om een meer politiek beeld van de gehele groep mensen die vaak een minderheid vormen zoals joden. 'Complot-stereotypen' zijn te herkennen aan de volgende drie kenmerken: (1) de gedachte dat de minderheidsgroep een gemeenschappelijk doel heeft; leden uit die groep zouden constant bezig zijn naar macht te streven; (2) de gedachte dat de groep gemeenschappelijk gedrag heeft; een geheime manier van dingen aanpakken en de boel bedriegen; en (3) de gedachte dat de groep een hoge mate van egoïsme heeft, en de eigen groep dus vooral belangrijk vindt, en andere groepen niet. In een Pools onderzoek voorspelde het aanhangen van dit type stereotypen ook sterk het hebben van vooroordelen jegens joden, maar ook jegens andere groepen (Kofta & Sedek, 2005). Een studie onder de Noorse bevolking vond vergelijkbare uitkomsten. Er werd een sterke samenhang gevonden tussen het hebben van deze

'complot-stereotypen' ten aanzien van moslims en joden, en de houding ten opzichte van deze groepen: deze stereotypen correleerden het sterkst met een hekel hebben aan de groep waar de stereotypen over gaan (dus joden of moslims), maar hangen ook samen met een hekel hebben aan andere minderheidsgroepen (Dyrendal, 2020).

2.2.2 Wereldbeeld

Hoewel complotdenkers een diverse groep vormen (Harambam & Aupers, 2017), hebben ze gemeen dat ze niet vertrouwen in instituties en dat ze het politieke systeem afwijzen (Walter & Drochon, 2020). Maar mensen die complottheorieën aanhangen, zijn gemiddeld gezien ook vaker politiek rechts georiënteerd, zo blijkt uit een grootschalig enquêteonderzoek onder zowel mensen in de Verenigde Staten als in Europa (Walter & Drochon, 2020). Maar ook onder groepen met extreem linkse oriëntatie komt complotdenken relatief vaker voor (Imhoff, et al. 2022). Het maakt echter wel verschil om welk type complottheorieën het gaat. Zoals hierboven genoemd zijn er twee soorten complottheorieën te onderscheiden: complottheorieën over de onbetrouwbaarheid van het (politieke) systeem, en complottheorieën over minderheden zoals joden (Wagner-Egger & Bangerte, 2007). Bij beide soorten spelen wantrouwen (tegen de overheid en instellingen) en angst een grote rol; complottheorieën over minderheden hangen daarnaast sterk samen met politiek conservatisme, zo signaleerden Wagner-Egger en Bangerte (2007) in hun Zwitserse onderzoek. Dit wordt bevestigd door een studie van Wood en Gray (2019) waaruit naar voren komt dat 'Right Wing Authoritarianism' (afgekort RWA) een voorspeller is van het aanhangen van complottheorieën die gebaseerd zijn op de gedachte dat minderheden de status quo van het land bedreigen. Mensen die zo'n 'rechts autoritair' wereldbeeld hebben, gaan, zoals beschreven in het KIS-onderzoeksrapport over openlijk racisme (Felten et al., 2020), uit van 'behoudendheid'; de dingen moeten blijven zoals ze zijn, en autoriteiten moeten worden gehoorzaamd (Altemeyer, 1998; Heaven et al., 2011; Sibley & Duckitt, 2008). Ook hebben ze sterkere expliciete vooroordelen (Anderson & Ferguson, 2018; Sibley & Duckitt, 2008). Dit is in lijn met een studie die

laat zien dat RWA samenhangt met antisemitisme (Frindte et al., 2005). Dat RWA samenhangt met antisemitisme, komt volgens Bilewicz (2021) mogelijk doordat RWA-aanhangers hun eigen culturele normen en waarden willen behouden, en joden mogelijk zien als een machtige groep die deze culturele normen en waarden van hen wil afnemen.

RWA is dus een voorspeller van het aanhangen van complottheorieën waarin de wereldorde wordt bedreigd door minderheden, maar minder een voorspeller van complottheorieën die ervan uitgaan dat de overheid en instanties niet te vertrouwen zijn (Wood & Gray, 2019). Voor complotdenken vanuit het uitgangspunt dat de overheid niet te vertrouwen is, is SDO een voorspeller, zo komt naar voren uit de studie van Wood en Gray (2019). SDO staat voor *social dominance orientation*: dit gaat uit van een wereldbeeld waarin er hiërarchieën moeten zijn tussen verschillende (onder andere etnische) groepen, en van een wereldorde waarin dominante groepen de baas zijn (zie onder andere Duckitt & Sibley, 2007; Ekehammar et al., 2004; Meuleman et al., 2017).

Zoals beschreven in het KIS-onderzoeksrapport over openlijk racisme (Felten et al., 2020), zijn mensen die uitgaan van sociale dominantie bezig hun geprivilegieerde positie te behouden, en zijn ze competitief ingesteld om te zorgen dat ze in de dominante positie blijven (Heaven et al., 2011). Ze hebben ook sterke expliciete vooroordelen (Anderson & Ferguson, 2018; Sibley & Duckitt, 2008). In een in Noorwegen uitgevoerd onderzoek werd ook gevonden dat zowel RWA als SDO samenhangt met het geloof in complottheorieën; de onderzoekers keken hier echter juist niet naar complottheorieën over moslims of joden (Dyrendal et al., 2021). In een andere studie van deels dezelfde onderzoekers is daar wel naar gekeken, en daaruit komt naar voren dat SDO samenhangt met complottheorieën die gaan over minderheden zoals joden (Dyrendal et al., 2018).

Maar hoewel RWA en SDO een duidelijke relatie hebben met complottheorieën, is dit niet exact hetzelfde als wat 'complotmentaliteit' wordt genoemd. Complotmentaliteit zouden we volgens Imhoff en Bruder (2014) kunnen beschouwen als een geheel

aparte wereldvisie, net zoals RWA en SDO dat zijn. Deze wereldvisie gaat ervan uit dat de mensen die de macht hebben (of waarvan wordt gedacht dat zij macht hebben), niet te vertrouwen zijn. Dat kan zeker wel samenhangen met RWA en SDO, maar is niet precies hetzelfde. De wereldvisies RWA, SDO en complotmentaliteit hebben alle drie een relatie met antisemitisme; joden worden door mensen met dergelijke wereldbeelden relatief vaak gezien als een machtige groep, maar ook als een minderheidsgroep. Maar vanuit een SDO- of RWA-wereldbeeld wordt over het algemeen positiever gedacht over mensen die aan de macht zijn, en meer neergekeken op mensen die juist niet aan de macht zijn. Vanuit de complotmentaliteit wordt vooral bijzonder negatief gedacht over mensen die de macht hebben, of althans, waarvan gedacht wordt dat zij macht hebben (Imhoff & Bruder, 2014).

2.2.3 (Nationaal) narcisme

In verschillende studies is een verband gevonden tussen narcisme en complotdenken (Gligorić et al., 2021; Siem et al., 2021). Zo zijn complotdenkers met betrekking tot corona vooral bezorgd om zichzelf, en minder om een ander (Hornsey et al., 2021). Uit een andere studie blijkt dat er ook een verband is tussen complotdenken en het willen manipuleren van anderen: 'machiavellianism' wordt dit genoemd (March & Springer, 2019). Mogelijk betekent dit dat mensen die complotdenken zelf manipulatief zijn ingesteld, en er daarom van uitgaan dat ook politieke leiders manipulatief zijn. Een specifieke vorm van narcisme is 'nationaal narcisme': in een studie van Sternisko, Cichocka, Cislak en Van Bavel (2020) en in een studie van Bertin, Marinthe, Biddlestone en Delouvé (2022) is een relatie gevonden tussen 'nationaal narcisme' en het geloof in complottheorieën. Met nationaal narcisme wordt bedoeld het geloof dat het eigen land door buitenstaanders onvoldoende herkend wordt in zijn 'grootsheid'. Uit een studie van Golec de Zavala en Cichocka (2012) komen soortgelijke resultaten: 'collectief narcisme' (een vergelijkbaar concept als nationaal narcisme) heeft een duidelijk verband met antisemitische opvattingen, en dat kan verklaard worden door het geloof in een complottheorie over joden. Ook uit een studie van Van Prooijen en Song (2021) en uit een studie van

Zein en anderen (2020) komt een relatie naar voren tussen 'collectief narcisme' en het aanhangen van complottheorieën. Dus niet alleen jezelf belangrijker vinden dan anderen, maar in het bijzonder je eigen land belangrijker en beter vinden dan andere landen, maakt de kans op het aanhangen van antisemitische complottheorieën dus groter.

2.2.4 Het gevoel geen controle te hebben

Het gevoel geen controle te hebben, is een bekende factor van het geloof in complottheorieën die veel onderzocht is. Zo hebben veel mensen die een natuurramp meemaken, meer het gevoel geen controle te hebben. Zij geloven dan ook sneller in complottheorieën over die natuurramp (Stojanov et al., 2021). Echter uit een meta-analyses blijkt dat deze factor geen grote invloed heeft (Stojanov & Halberstadt, 2020). Er is toen met name gekeken naar experimentele studies waarin vooral het persoonlijke gevoel van controle is gemeten. Een recente experimentele studie naar het gevoel controle te hebben op de politiek, liet wél effect zien, maar dan met name als het ging om complottheorieën over joden. Het gevoel geen politieke controle te hebben – en ook meer in het algemeen geen controle te ervaren – is dus een voorspeller van antisemitische complottheorieën, en minder van algemene complottheorieën (Kofta et al., 2020). Ook uit een longitudinale studie van dezelfde onderzoekers blijkt dat het gevoel geen controle te hebben op de politiek een voorspeller is van het aanhangen van aan complotdenken gerelateerde stereotypen over joden (Kofta et al., 2020). Het bleek zelfs een sterkere voorspeller dan RWA (zie paragraaf 2.2.2) en narcisme (zie paragraaf 2.2.3) (Kofta et al., 2020). Het gevoel geen controle te hebben, in het bijzonder op de politiek, kan dus uitmonden in het aanhangen van antisemitische complottheorieën en mogelijk ook andere complottheorieën waarbij bepaalde groepen worden gezien als de schuldigen die een kwaadaardig complot aan het smeden zijn. Dit sluit aan bij het gegeven dat mensen die een gebrek aan controle ervaren op belangrijke aspecten van hun leven, meer waarde hechten aan hun eigen etnische of culturele groep (Fritsche et al., 2011). Het sluit ook aan bij een studie van Imhoff en anderen (2022) waaruit naar voren komt dat mensen die aanhangers zijn van po-

litieke partijen die niet in de regering zitten, vaker in complottheorieën geloven. Echter dit is niet de enige voorspellende factor, ook onder meer wereldbeeld (met name een 'zwart-wit'-wereldbeeld) speelt een rol (zie ook paragraaf 2.2.2).

2.2.5 Gevoelens van bedreiging

Het gevoel geen controle te hebben, hangt nauw samen met het gevoel bedreigd te worden. Wie zich bedreigd voelt, heeft het gevoel minder controle te hebben, stellen Greenaway, Louis, Hornsey en Jones (2014) op basis van een literatuuronderzoek. Net zoals gevoelens van controleverlies, zijn ook gevoelens van bedreiging een risicofactor voor complotdenken. Samenlevingen worden met enige regelmaat geconfronteerd met bedreigende gebeurtenissen, zoals oorlogen, terroristische aanvallen, natuurrampen of economische crisissen. Uit een studie van Van Prooijen en Van Dijk (2014) blijkt dat mensen in dit soort crisissituaties eerder geneigd zijn om in complottheorieën te geloven. In verschillende studies is aangetoond dat het gevoel bedreigd te worden de kans vergroot op het aanhangen van complottheorieën (Van Prooijen & Song, 2021; Zein et al., 2020; Mashuri & Zaduqisti, 2015). In de studie van Mashuri en Zaduqisti kwam naar voren dat dit alleen opging voor mensen bij wie hun groepsidentiteit tijdelijk versterkt werd. Mogelijk leiden gevoelens van bedreiging dus niet bij iedereen tot complotdenken, maar waarschijnlijk alleen bij mensen die sterk hangen aan hun eigen (nationale of religieuze) groep (Mashuri & Zaduqisti, 2015).

Gevoelens van bedreiging kunnen niet alleen zorgen voor complotdenken, maar ook voor sterkere vooroordelen. Zoals beschreven staat in het KIS-rapport *Openlijk racisme* (Felten et al., 2020), komt uit een meta-analyse van Carriere, Hallahan en Moghaddam (2020) naar voren dat wanneer mensen zich meer bedreigd voelen, zij meer geneigd zijn de mensenrechten van mensen die zij beschouwen als 'anders' (*outgroup*) in te perken. Uit onderzoek van Savelkoul en anderen (2010) komt naar voren dat het ervaren van dreiging een voorspeller is van negatieve vooroordelen over groepen met andere culturele, etnische en religieuze achtergronden. Het gaat hierbij om indicatoren zoals het gevoel minder kansen te krijgen dan

anderen in Nederland, en het gevoel dat andere bevolkingsgroepen worden voorgetrokken (bijvoorbeeld: 'de overheid besteedt meer aandacht aan huisvesting voor asielzoekers dan voor de autochtone bevolking') (Savelkoul et al., 2010). Uit het onderzoek van Van Wonderen en Van Kapel (2017) blijkt ook dat gepercipieerde achterstelling en gevoelens van onrechtvaardigheid en frustratie significant samenhangen met negatieve opvattingen over moslims in Nederland. In lijn hiermee: gevoelens van bedreiging spelen ook een rol bij radicalisering van jongeren, zo komt naar voren uit onderzoek van Van den Bos, Loseman en Doosje (2009). Er is een grote kans op het ontstaan van onder meer rechts-extremistische denkbeelden wanneer fundamentele aspecten omtrent de levenssituatie van de jongere en zijn/haar groep door hem/haar als onrechtvaardig worden waargenomen. In combinatie met de gevoeligheid voor onzekerheid en het ervaren van bedreiging van de eigen groep, kan dit leiden tot extern gerichte negatieve emoties zoals boosheid en intenties tot en het daadwerkelijk verrichten van radicaal en gewelddadig gedrag (Van den Bos et al., 2009.).

Ook gevoelens van walging, die samenhangen met gevoelens van bedreiging, spelen een rol bij sterke vooroordelen (Taylor, 2007). De 'andere' groep wordt dan niet alleen gezien als een bedreiging in bijvoorbeeld economische zin, maar ook als een soort verspreider van ziekten en daarmee een bedreiging voor de moraliteit of 'puurheid' van de eigen groep (Demirtaş-Madran, 2020). Gevoelens van walging hangen echter niet samen met complotdenken (Whitson, Galinsky, Kay, 2015).

Behalve gevoelens van bedreiging kunnen ook gevoelens van gediscrimineerd worden samenhangen met complotdenken. Uit een studie die werd uitgevoerd in Nederland blijkt dat moslims meer vatbaar zijn voor complotdenken. Het feit dat zij meer discriminatie ervaren, draagt hieraan bij (Van Prooijen et al., 2018b). Door een aantal experts die we raadpleegden voor dit onderzoek (zie bijlage 1) is ook benoemd dat zij complotdenken signaleren onder mensen met een migratieachtergrond en/of die moslim zijn.

2.2.6 Verminderd analytisch denken

Verschillende crosssectionele studies laten een relatie zien tussen verminderd analytisch denken en complotdenken (Georgiou et al., 2019; Gligorić et al., 2021; Šrol, 2021). Uit onderzoek van Šrol (2021) blijkt dat er daarnaast een samenhang is tussen complotdenken en beredeneerfouten, zoals denken dat wanneer je eerst heel vaak 5 gooit met een dobbelsteen, de kans daardoor afneemt dat je nog een keer 5 gooit. In lijn daarmee: een studie van Mikušková (2018) onder toekomstige docenten laat zien dat degenen die minder geloven in complottheorieën, een beter ontwikkelde rationele denkstijl hebben. In een studie van Lantian, Bagneux, Delouvé en Gauvrit (2021) voerden deelnemers een test uit om na te gaan in hoeverre zij analytisch kunnen denken. Deelnemers die minder goed scoorden op deze test, ofwel minder goed in staat zijn analytisch te denken, bleken vaker in complottheorieën te geloven.

Complotdenkers zijn niet alleen minder goed in analytisch denken, ze zijn er ook minder toe bereid (waarbij het één een oorzaak kan zijn van het andere). Een studie van Stanley, Barr, Peters en Seli (2021) laat zien dat er een relatie is tussen minder bereid zijn om ingespannen reflectief te denken en het geloof in de opvatting dat corona een hoax is. En een studie van Pytlik, Soll en Mehl (2020) laat zien dat er een relatie is tussen snel conclusies trekken en het geloof in complottheorieën. Dat analytisch denken samenhangt met complotdenken, is ook in lijn met het gegeven dat complotdenkers minder vertrouwen hebben in de wetenschap (Fasce & Picó, 2019).

We zien niet alleen dat er een negatief verband bestaat tussen analytisch denken en complotdenken, maar ook dat er een positief verband bestaat tussen magisch denken en complotdenken (March & Springer, 2019; Walter & Drochon, 2020). Het verminderde analytisch denken is ook een verklaring voor de relatie tussen magisch denken en het aanhangen van complottheorieën (Barron et al., 2018). In lijn hiermee hangt complotdenken ook samen met New Age-denken (Gligorić et al., 2021; Newheiser et al., 2011).

Een kanttekening uit een Franstalig onderzoek van Wagner-Egger en Bangerter (2007) is dat met name complottheorieën die ervan uitgaan dat het 'systeem' (de overheid et cetera) niet te vertrouwen is, samenhangen met irrationeel denken. Voor anti-semitische complottheorieën bleek dat minder het geval; die hangen vooral samen met conservatief politieke opvattingen (Wagner-Egger & Bangerter, 2007). Twijfelachtig is dus of een verminderd analytisch denken ook een grote rol speelt in complottheorieën over minderheden.

2.3 Sociologische ontwikkelingen

Bovenstaande psychologische processen zijn niet los te zien van maatschappelijke, meer sociologische ontwikkelingen. Hoe persoonlijk opvattingen over complottheorieën ook zijn, ideeën en overtuigingen die gestoeld zijn op complottheorieën hebben altijd ook een sociale dimensie, en zijn daarom onderhevig aan sociologische interpretaties (Nefes & Romero-Reche, 2020). Veruit de meeste academische studies over complottheorieën concentreren zich op het microniveau van het individu; een minderheid van studies focust op het macroniveau van de maatschappij, zoals het gebruik van complottheorieën in politieke partijen en het parlementaire debat (Nefes & Romero-Reche, 2020). Onderzoeker Bertuzzi (2021) geeft in zijn studie op basis van sociologische literatuur ook aan dat er een gebrek is aan onderzoek over complottheorieën vanuit belangrijke sociologische velden, zoals *social movement studies* (SMS).

2.3.1 Extremistische groeperingen

Een belangrijke risicofactor voor een sterke aanhang van complottheorieën in de samenleving, is de aanwezigheid van extremistische groepen. Complottheorieën zijn namelijk populair bij alle vormen van extremisme, zo wordt gesteld in een EU-rapport over complottheorieën (Farinelli, 2021). In dit rapport verwijst de onderzoeker naar Europol, die in de afgelopen jaren signaleerde dat rechts-extremistische terroristische aanslagen geïnspireerd zijn door complottheorieën. Het gaat om samenzweerderige, fascistische denkwijzen en culturen die de werkelijkheid omlijsten als 'goed of kwaad'

en die worden onderbouwd door complottheorieën die hun volgelingen het gevoel geven een 'missie' te hebben met een 'hoger doel'; soms met zelfs religieuze toewijding (Farinelli, 2021). In empirisch onderzoek van Van Prooijen, Krouwel en Pollet (2015) wordt bevestigd dat extremisme (zowel politiek links als rechts) samenhangt met complotdenken. Er lijken ook enige overlap en overeenkomsten te zijn tussen het proces waarin iemand stap voor stap aanhanger wordt van een complottheorie, en het proces waarin iemand onderdeel wordt van een extremistische groep. Verschillende onderzoekers uit de expertgroep die we raadpleegden voor dit onderzoek, benoemen deze overeenkomst. In beide situaties wordt iemand langzaam in een bepaald netwerk gezogen; zo wordt beschreven door Van Raemdonck (2019).

2.3.2 Maatschappelijke crisis

Een andere belangrijke maatschappelijke ontwikkeling zijn maatschappelijke crisissen. Zoals beschreven in paragraaf 1.2.1 wordt complotdenken volgens experts Van Prooijen en Douglas (2017) versterkt in tijden van maatschappelijke onrust en crisis. Zij definiëren 'maatschappelijke crisis' als: 'impactvolle en snelle maatschappelijke veranderingen die gevestigde machtsstructuren, gedragsnormen en zelfs het bestaan van bepaalde mensen of groepen in twijfel trekken'. Recent gaven verschillende maatschappelijke crisissen aanleiding tot complotdenken, zoals complottheorieën over de economische en financiële crisis, klimaatverandering of de oorlogen in Irak en Afghanistan (Van Prooijen & Douglas, 2017), maar ook de coronacrisis, die in eerste instantie veroordeelden en complotdenken gericht tegen Chinezen versterkte (Demirtaş-Madran, 2020). Mensen die een dergelijke maatschappelijke crisis doormaken, beargumenteren Van Prooijen en Douglas (2017), ervaren afkerige gevoelens, zoals angst, onzekerheid en het gevoel geen controle te hebben. Dit stimuleert de motivatie om de sociale werkelijkheid beter te willen begrijpen, wat de mogelijkheid vergroot om complotten te zien in sociale situaties, ook als deze er niet zijn. Complottheorieën worden dan een 'verklaringsmodel' om beter grip te krijgen op de sociale realiteit en het gevoel van controle te vergroten. Als complottheorieën eenmaal

gevormd zijn, aldus de onderzoekers, dan kunnen ze hun plek vinden in het historische 'verhaal' dat mensen elkaar vertellen: ze gaan onderdeel uitmaken van het 'historische narratief'. Deze verhalen worden vervolgens door de tijd heen verspreid via culturele overdracht (Van Prooijen & Douglas, 2017). Sommige historische complottheorieën, zoals antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën, hebben hun weg gevonden naar de huidige tijd.

Conclusie en samenvatting hoofdstuk 2

Aan complotdenken liggen psychologische processen ten grondslag. Voorheen werd complotdenken met name als pathologie benaderd, terwijl recent empirisch sociaalpsychologisch onderzoek complotdenken juist associeert met de basale normale cognitieve functies van de mens. Sociaalpsychologen onderscheiden twee psychologische hoofdprocessen die gerelateerd zijn aan complotdenken: (1) *agency detection* gaat over de menselijke neiging om te 'antromorfiseren', om menselijke kenmerken toe te kennen aan niet-menselijke wezens: ons evolutionaire brein is ingesteld op het herkennen van intentionele krachten (*agency*) in de omgeving om zo tijdig mogelijke gevaren te signaleren; (2) *pattern perception* (patroonwaarneming) gaat over het aanverwante proces van georganiseerde patronen denken te zien in willekeurige sociaal-politieke gebeurtenissen, ook als deze er in werkelijkheid niet zijn.

Daarnaast zijn in de literatuur kenmerken van antisemitische en antimoslimracistische complotdenkers te onderscheiden. Het geloven in antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën gaat over het algemeen gepaard met:

1. geneigd zijn tot vooroordelen en stereotypen. 'Complot-stereotypen' richten zich op het politieke beeld van minderheden, zoals joden of moslims. Deze zouden gezamenlijk streven naar de macht; een geheime gezamenlijke manier hebben om mensen te bedriegen; en de eigen groep belangrijker vinden dan andere groepen;
2. een wantrouwend wereldbeeld hebben, en geen vertrouwen hebben in instituties en het politieke systeem. Complotdenken komen voor onder zowel (extreem) rechts als (extreem) links politiek georiënteerde groepen, maar mensen die complottheorieën aanhangen over minderheden, zoals joden en moslims, hebben vaak een overwegend 'rechts autoritair', behoudend en conservatief wereldbeeld;
3. vaak (nationaal) narcistische eigenschappen hebben: ze geloven dat de superioriteit van hun eigen land onvoldoende herkend wordt door wat zij zien als 'buitenstaanders', zoals joodse en moslimminderheden;
4. gevoelens van onmacht hebben jegens de politiek, maar bijvoorbeeld ook in het geval van een natuurramp. Met name als het om de politiek gaat, kan dit ook uitmonden in antisemitisch en antimoslimracistisch complotdenken;
5. zich bedreigd voelen door allerlei soorten crisissituaties. Gevoelens van bedreiging kunnen vooroordelen vergroten, bijvoorbeeld tegen joden of moslims;
6. vaak over een verminderd analytisch vermogen beschikken. Daarnaast zijn zij vaak minder bereid om analytisch te denken. Uit onderzoek moet nog blijken of verminderd analytisch denken een belangrijke rol speelt bij complotdenken over minderheden zoals joden en moslims.

De psychologische processen zijn niet los te zien van maatschappelijke, meer sociologische, ontwikkelingen. Complotdenken komt meer voor wanneer er extremistische groepen aanwezig zijn in de samenleving, en in tijden van crisis zoals de coronacrisis.

3. WERKZAME MECHANISMEN OM ANTISEMITISCH EN ANTIMOSLIMRACISTISCH COMLOTDENKEN TE VERMINDEREN

In dit hoofdstuk beschrijven we op basis van de internationale (met name wetenschappelijke) literatuur mechanismen om antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën te verminderen of te voorkomen.

3.1 Debunking

Bij het tegengaan van complotdenken wordt veel gesproken over *debunking*, wat letterlijk 'ontmaskeren' betekent. Het idee is dat complotdenkers allerlei redenen en argumenten geven waaruit moet blijken dat hun complottheorie 'waar' is (zie ook paragraaf 1.1). Complottheorieën zijn over het algemeen echter *niet* waar, want er ontbreken wetenschappelijk onderbouwde bewijzen (Pipes, 1997). Bij *debunking* gaat het er dus om complotdenkers te confronteren met de juiste informatie met als doel de complottheorie te ontkrachten.

Er zijn veel verschillende studies te vinden over het effect van *debunking*. Uit een experiment van Warner en Neville-Shepard (2014) naar complottheorieën over de geboorte van Barack Obama (de *birthers*-complottheorie) en de rol van George Bush in de aanslagen van 9/11 (de *truthers*-complottheorie) komt bijvoorbeeld naar voren dat *debunking* het geloof in complottheorieën doet afnemen. Dit blijkt ook uit een onderzoek naar complottheorieën uit de Da Vinci Code; mensen die van een historicus informatie kregen dat deze complottheorie niet klopt, hingen deze theorie minder aan dan mensen die deze informatie niet kregen (Newheiser et al., 2011). Maar uit een praktijkstudie van Zollo en anderen (2017) komen minder gunstige resultaten. In dit onderzoek zijn Facebookberichten geanalyseerd en onderverdeeld in berichten over complottheorieën enerzijds, en berichten over wetenschap anderzijds. De onderzoekers signaleren ook dat er verschillende 'echokamers' zijn; een soort 'bubbels' waarin mensen alleen contact hebben met andere complotdenkers, of juist anderen die wetenschap

belangrijk vinden. De 'debunking-posts' bleven voornamelijk beperkt tot de echokamer van mensen die op wetenschap vertrouwen. Slechts enkele Facebookgebruikers uit de complottheorie-echokamer reageerden op de *debunking*-berichten, maar meestal negatief. Na de interactie nam hun activiteit binnen de complotdenkers-echokamer zelfs toe. In de praktijk lijken de *debunking*-posts op sociale media dus weinig effect te hebben en mogelijk zelfs averechts te werken, aldus deze studie.

Er zijn dus gemengde resultaten, zo wordt ook gesteld in een recente review van Ecker en anderen (2022) over dit onderwerp in *Nature*. Desalniettemin wordt geconcludeerd dat *debunking* beschouwd kan worden als effectief middel om het vertrouwen op de verkeerde informatie te verminderen, maar dat het dit vertrouwen op verkeerde informatie meestal niet kan elimineren. De gunstige effecten van *debunking* kunnen enkele weken aanhouden. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat het de effecten op gedrag of gedragsintenties kan veranderen, maar die effecten treden niet altijd op (Ecker et al., 2022). In lijn hiermee noemt het Radicalization Awareness Network (RAN, 2020) in zijn EU-rapport *debunking* als effectieve aanpak tegen complotdenken. Of *debunking* werkt, hangt echter sterk af van de manier waarop het wordt uitgevoerd; er dient dan ook rekening gehouden te worden met verschillende voorwaarden, aldus de review van Ecker en anderen (2022).

Als het specifiek gaat om antisemitische of antimoslimracistische complottheorieën, zien we in onderzoeken ook resultaten van *debunking*; uit een experimenteel onderzoek van Orosz, Krekó, Paskuj, Tóth-Király, Bóthe en Roland-Lévy (2016) blijkt *debunking* een effectief middel te zijn tegen complotdenken over joden. In dit onderzoek kregen deelnemers eerst een complottheorie te lezen over onder meer joden, de Europese Unie en bankiers. Vervolgens kreeg een willekeurig deel van de deelnemers uitgelegd dat deze theorie niet klopt, door

te wijzen op de fouten in de logica en op de tegen-spraken in de complottheorie. Dit leidde tot minder geloof in de complottheorieën in vergelijking met de controlegroep.

Voorwaarden

Voor de effectiviteit van *debunking* op het verminderen van het geloof in complottheorieën zijn de volgende voorwaarden bekend:

Er wordt uitgelegd waarom de informatie onjuist is.

Uit de review van Ecker en anderen (2022) komt naar voren dat het belangrijk is dat er nauwkeurig wordt uitgelegd waarom bepaalde desinformatie – zoals een complottheorie – onjuist is. De onderzoekers geven daar het volgende voorbeeld bij: als vermoed wordt dat een brand veroorzaakt is door nalatigheid, dan is het bieden van een causaal alternatief ('er is bewijs voor brandstichting') effectiever dan het ontkennen van het bestaande vermoeden ('er was geen nalatigheid'). Over het algemeen blijken gedetailleerdere weerleggingen beter te werken dan te stellen dat bepaalde informatie onjuist is, zonder details te geven over argumenten daarvoor (Ecker et al., 2022). Dit is in lijn met de resultaten uit een studie van Nera, Leveaux en Klein (2020) waaruit blijkt dat wanneer complottheorieën uitsluitend worden aangeduid als 'complottheorieën', dit geen effect heeft. Sterker nog: dan kunnen complotdenkers dat (het benoemen als complottheorie) ook weer zien als een complot. Het is dus belangrijk om vooral op een neutrale manier uit te leggen waarom de informatie niet juist is.

De correcte informatie wordt als leidend gehanteerd.

Het werkt meestal beter om de correcte informatie in een artikel leidend te laten zijn, dan om alleen uit te leggen waarom de desinformatie onjuist was. In *The Debunking Handbook* staat namelijk dat het benadrukken van het enorme succes en de veiligheid van een vaccin bijvoorbeeld kan leiden tot een positievere discussie, dan het debunken van een mythe over het vaccin (Lewandowsky, 2020). In hun review bevestigen Ecker en anderen (2022) dit; al geven zij aan dat er ook een studie bestaat waaruit blijkt dat ook het weerleggen van de verkeerde informatie

juist goed kan werken wanneer er geen kernachtig correct verhaal voorhanden is om als alternatief te bieden.

De desinformatie wordt zo min mogelijk herhaald.

Om te voorkomen dat de desinformatie steeds bekender en vertrouwder wordt, is het belangrijk om deze slechts één keer te noemen, zo stellen Ecker en anderen in hun review (Ecker et al., 2022). De onjuiste informatie moet wel benoemd worden, want anders kan niet uitgelegd worden dat het incorrect is, maar voorkomen moet worden dat de desinformatie nog beter blijft hangen. Aan te raden is dan ook om de correcte informatie juist wél te herhalen (Ecker et al., 2022). Dit geldt mogelijk in het bijzonder voor antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën: bekend is namelijk dat het herhalen van stereotypen deze versterken (Felten et al., 2020). Het ontkennen van stereotypen werkt averechts, omdat hiermee de associatie juist versterkt wordt (Gawronski & Bodenhausen, 2006; Gawronski et al., 2008). Simpel gezegd: negatieve beelden over bijvoorbeeld joden en moslims blijven juist 'hangen' wanneer ze herhaald worden.

De informatie is afkomstig van een bekende of betrouwbare bron

In het algemeen zijn mensen geneigd informatie meer en beter te geloven wanneer zij deze ontvangen van iemand die zij zien als betrouwbaar, als machtig, als lijkend op henzelf, als behorende tot dezelfde groep, en als persoon met dezelfde normen en waarden als henzelf, aldus de review van Ecker en anderen (2022). Uit een studie van Amazeen en Krishna (2020) komt naar voren dat dokters die desinformatie corrigeren meer worden geloofd dan wanneer vrienden dat doen, maar niet meer dan wanneer de correctie uit een onbekende bron komt. Experts hebben dus wel enige invloed, maar niet veel. Dat komt ook overeen met de review van Ecker en anderen (2022) waaruit blijkt dat experts door complotdenkers vaak niet vertrouwd worden. Duidelijk is wel dat informatie beter vertrouwd wordt als deze afkomstig is van iemand die men kent; vooral op sociale media is duidelijk dat desinformatie het meest effectief gecorrigeerd wordt door men-

sen met wie men een connectie heeft, en dus niet door onbekenden (Ecker et al., 2022).

De informatie is eenvoudig te begrijpen.

Uit de review van Ecker en anderen (2022) komt naar voren dat simpele informatie, bijvoorbeeld met infographics, een belangrijke voorwaarde is om te zorgen dat debunking werkt.

De correcte informatie wordt herhaald.

Cruciaal voor het effect van debunking, is dat de correcte informatie herhaald wordt, zo concluderen Ecker en anderen in hun review (2022).

De informatie vormt geen bedreiging van de identiteit.

Informatie die misinformatie weerlegt slaat minder goed aan wanneer deze wordt gezien als in strijd met – of een aanval op – de identiteit van de persoon die het leest, zo komt naar voren uit de review van Ecker en anderen (2022). Dit is in lijn met wat een van de experts heeft genoemd: hij verwacht dat debunking samenhangt met de mate waarin iemand overtuigt is van de complottheorie. Als de complottheorie al meer onderdeel is van iemands identiteit zou het mogelijk dus minder effect kunnen hebben. Desalniettemin kan ook corrigerende informatie die regelrecht tegen het wereldbeeld van de lezer ingaat, enig effect hebben, zo blijkt uit de review van Ecker (et al., 2022).

Er wordt rekening gehouden met de invloed van emoties

Emoties hebben veel invloed op de mate waarin desinformatie invloed heeft, maar ook op de mate waarin deze desinformatie gecorrigeerd kan worden. Gevoelens van woede en blijdschap kunnen contraproductief zijn, maar verdrietige of meer depressieve gevoelens zorgen juist voor het beter corrigeren van verkeerde informatie, aldus de review van Ecker en anderen (2022). Mogelijk zou dat kunnen betekenen dat debunking in bijvoorbeeld het onderwijs het beste kan plaatsvinden na een lesonderdeel waarin verdrietige emoties gestimuleerd zijn.

Er wordt een sociale norm uitgedragen.

Uit de review van Ecker en anderen (2022) komt naar voren dat debunking gepaard zou moeten gaan met het uitdragen van sociale normen. Een sociale norm is de perceptie van mensen van wat typisch of wenselijk is in een bepaalde groep of situatie, en is sterk van invloed op hoe mensen zich gedragen (Tankard & Paluck, 2016). Het gaat om (1) wat gedacht wordt dat andere mensen doen (*descriptive norms*) en (2) wat gedacht wordt dat andere mensen vinden en goed- of juist afkeuren (*injunctive norms*) (Cialdini et al., 1991). Volgens Ecker en anderen (2022) werken zowel *descriptive norms* als *injunctive norms* versterkend op het effect van debunking. Denk dus bijvoorbeeld aan een bericht waarin informatie gecorrigeerd wordt en dat vervolgens veel geliked wordt op sociale media.

Sociale normen zijn ook een belangrijk mechanisme om discriminatie te verminderen (Felten et al., 2020). Wanneer gedacht wordt dat discriminatie ten aanzien van een bepaalde groep volgens de sociale norm niet hoort of niet mag, proberen mensen in het algemeen om zich minder discriminerend te gedragen ten opzichte van deze groep (Blanchard et al. 1994; Crandall et al., 2002; Monteith et al., 1996; Zitek & Hebl, 2007). In het geval van antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën betekent dat dus dat de sociale norm benoemen bij *debunking* niet alleen inhoudt dat vermeld wordt dat veel mensen weten dat een bepaalde complottheorie niet juist is, maar ook dat wordt aangegeven dat de discriminatie of vooroordelen in deze complottheorie niet door de beugel kan en/of door veel mensen wordt afgekeurd. Ook een van de experts die we voor dit onderzoek raadpleegden (zie bijlage 1) benadrukte dat het belangrijk is om duidelijk de sociale norm uit te dragen dat antisemitische en antiracistische complottheorieën verwerpelijk en schadelijk zijn.

3.2 Prebunking

Naast *debunking* wordt er ook wel gesproken over *prebunking*: dat houdt in dat je vooraf voorlichting geeft over het bestaan van complotmythes en desinformatie, en de onderliggende, misleidende mecha-

nismen benoemt en inzichtelijk maakt (B44S!, 2020). Het gaat dus om het geven van counterinformatie over complottheorieën nog vóór mensen blootgesteld worden aan die complottheorieën. Hierbij wordt ook wel eens de metafoor van 'inenting' gebruikt (in het Engels *inoculation*), met het idee dat mensen dan 'beschermd' zijn tegen het virus van complotdenken (Jolley & Douglas, 2017; Banas & Miller, 2013; Islam et al., 2021; Compton et al., 2021).

Prebunking komt voort uit de zogeheten *inoculation theory*, een sociaalpsychologisch wetenschappelijke theorie die ervan uitgaat dat immuniteit voor tegenargumenten weggenomen kan worden als mensen preventief blootgesteld worden aan tegeninformatie (Compton, 2013). Een *inoculation intervention* bestaat volgens de review van Ecker en anderen (2022) uit twee onderdelen: (1) de simpele waarschuwing dat er veel desinformatie is over een bepaald onderwerp en (2) het blootleggen van de technieken waarmee desinformatie wordt verspreid.

Verschillende studies tonen resultaten van *prebunking*. In een studie van Jolley en Douglas (2017) kregen participanten anti-complotargumenten te horen met betrekking tot vaccinaties, zowel vóór als nádat zij werden blootgesteld aan (argumenten uit) populaire complottheorieën. Uit een onderzoek waarin gevraagd werd of deelnemers een (fictief) kind wilden laten vaccineren bleek dat alleen wanneer zij anti-complotargumenten hoorden voordat zij met de complotargumenten geconfronteerd werden, dit hun intenties om een (fictief) kind te vaccineren vergrootte. Dit onderzoek laat zien, betogen de auteurs, dat *prebunking* werkt tegen anti-vaccinatie-complottheorieën, maar dat het moeilijker lijkt te zijn wanneer mensen daar reeds in geloven. Dit is in lijn met een onderzoek van Iles (et al. 2021) waaruit naar voren komt dat wanneer vrouwen voorafgaand aan misinformatie over borstkankeronderzoek, eerst informatie krijgen over wat desinformatie is en hoe het werkt, zij minder vatbaar worden voor desinformatie en van plan zijn deze minder te verspreiden. De studie van Banas en Miller (2013) laat enigszins vergelijkbare resultaten zien. In die studie kregen studenten een film te zien met een sterk overtuigende complot-

theorie. Echter, een willekeurig deel van de onderzoeksgroep kreeg een soort 'voorbehandeling' om de invloed van de film te verminderen: (1) door de waarschuwing dat de film de attitude van de kijker wil veranderen en (2) door een korte tekst die laat zien dat er feitelijke fouten of onlogische redenties in de film zitten. De studenten die de waarschuwing hadden ontvangen en de korte tekst hadden gelezen, onderschreven de complottheorie minder dan de andere studenten. Ook in het EU-rapport van het Radicalization Awareness Network (RAN, 2020) wordt *prebunking* genoemd als effectieve aanpak tegen complotdenken.

Volgens het handboek over debunking vermindert *prebunking* (mensen waarschuwen dat ze mogelijk verkeerd geïnformeerd zijn of worden) het risico dat mensen later op misinformatie zullen vertrouwen (Lewandowsky et al., 2020). Zelfs algemene waarschuwingen ('media controleren de feiten niet altijd voordat ze deze publiceren, dus informatie kan onjuist blijken te zijn') kunnen mensen ontvankelijker maken voor correcties in de toekomst, aldus dit handboek (Lewandowsky et al., 2020). Ook Ecker en anderen (2022) concluderen in hun review dat de *prebunking*-aanpak een geweldig hulpmiddel biedt om preventief te handelen en mensen te helpen op een relatief algemene manier weerstand op te bouwen tegen verkeerde informatie.

Ook als het specifiek gaat om antisemitische of antimoslimracistische complottheorieën, lijkt *prebunking* te werken. In een studie van Lewandowsky en Yesilada (2021) kreeg een deel van de deelnemers islamofobische theorieën voorgeschoteld, maar een deel van hen ontving vooraf een *prebunking*. Die deelnemers die de *prebunking* ontvingen waren minder ontvankelijk voor de islamofobische theorie dan de andere deelnemers (Lewandowsky & Yesilada, 2021).

Voorwaarden

Voor de effectiviteit van *prebunking* op het verminderen van het geloof in complottheorieën zijn de volgende voorwaarden bekend:

De informatie wordt aangeboden in een actieve vorm

Om te leren hoe desinformatie en complottheorieën werken, is een actieve leervorm mogelijk effectiever dan een passieve, zo concluderen Ecker en anderen in hun review (Ecker et al., 2022). Met actief leren wordt bijvoorbeeld bedoeld dat mensen actief een app gebruiken of een game spelen. Zo namen deelnemers in een onderzoek van Roozenbeek en Van der Linden (2019) deel aan een game, waarin ze de verspreider van desinformatie 'speelden'. In dat spel leren deelnemers technieken om desinformatie te verspreiden (bijvoorbeeld 'speel in op emoties') en kunnen daar punten mee verdienen. Deze game liet een bescheiden effect zien. In een studie van Katsaounidou en anderen (Katsaounidou et al., 2019) werd ook een game uitgetest; in deze game konden deelnemers desinformatie leren herkennen. Dat vergrootte onder meer de bewustwording over desinformatie.

Prebunking wordt gecombineerd met debunking

In de review van Ecker (et al. 2022) wordt geconcludeerd dat *prebunking* kan werken om mensen in het algemeen weerbaarder te maken tegen allerlei vormen van desinformatie. Echter het voordeel van generaliseerbaarheid kan ook een zwakte zijn, omdat het bij misinformatie vaak om specifieke stukjes verkeerde informatie gaat die om meer specifieke antwoorden vragen, zo wordt gesteld. Alleen prebunking is mogelijk dus niet voldoende; ook *debunking* is nodig.

3.3 Analytisch en logisch leren denken

Het stimuleren van analytisch denken is mogelijk ook een effectieve manier om complotdenken tegen te gaan. Hier is relatief nog weinig onderzoek naar gedaan, aldus onderzoekers Swami, Voracek, Stieger, Tran en Furnham (2014). Maar zoals we beschreven in paragraaf 2.2.6 is wel bekend dat er een verband is tussen verminderd analytisch denken en het geloof in complottheorieën. Zo komt uit een studie van Swami, Voracek, Stieger, Tran en Furnham (2014) naar voren dat het geloven in

complottheorieën in verband gebracht kan worden met verminderd analytisch denken en meer gepaard gaat met intuïtief denken en bekrompenheid. Op basis daarvan suggereren de auteurs dat analytische competenties – wat geassocieerd wordt met het zorgvuldiger verwerken van informatie – zorgen voor de juiste tools en instrumenten om complottheorieën kritisch te evalueren. Ook in het EU-rapport over complotdenken van het Radicalization Awareness Network wordt kritisch denken genoemd als een manier om complotdenken tegen te gaan (RAN, 2020).

Er zijn inderdaad enkele studies gevonden die positieve resultaten tonen van het versterken van analytisch denken op het verminderen van complotdenken. In onderzoek van Dyer en Hall (2019) namen studenten deel aan een cursus waarin zij leerden om kritisch te denken. In deze cursus werden expliciet veelvoorkomende menselijke fouten van perceptie en logica aanpakt door kritische denkvaardigheden toe te passen op ongegronde beweringen. Aan de hand van een voor- en naming, en door vergelijking van deelnemende studenten met studenten die meededen aan andere cursussen, werden de effecten gemeten. Het bleek dat diverse ongegronde overtuigingen werden verminderd, waaronder in minder mate ook complotdenken (Dyer & Hall, 2019). Ook een cursus in wetenschappelijke onderzoeksmethoden verminderde het geloof in complotdenken enigszins (Dyer & Hall, 2019). Deze studie van Dyer en Hall is in grote lijnen door Caroti, Adam-Troian en Arciszewski herhaald onder docenten in Frankrijk, in een niet peer-reviewed studie. De interventie werd voor de docenten verkort tot een training van slechts een dag. De inhoud was in principe in grote lijnen hetzelfde. In deze studie was te zien dat deelnemers een maand na deelname aan de training minder sterk complotdenken aanhingen in vergelijking met daarvoor, en ook in vergelijking met een (niet willekeurig samengestelde) controlegroep (Caroti et al., 2021). In hun review concluderen Ecker en anderen dan ook dat analytisch denken aanleren een hulpmiddel is in het verminderen van complotdenken (Ecker et al., 2022).

Voorwaarden

Voor de effectiviteit van het trainen van kritisch denken op het verminderen van het geloof in complottheorieën zijn de volgende voorwaarden bekend:

Het belangrijkste onderdeel van kritisch denken is logisch denken.

Uit de studie van Dyer en Hall (2019) kwam naar voren dat de cursus over wetenschappelijk denken minder succesvol was dan de cursus over kritisch denken. De cursus over kritisch denken hield onder meer in dat deelnemers leerden om logische drogredenen en het gebruik van ongepaste retorische tactieken op te sporen; perceptuele, cognitieve en sociale vooroordelen te identificeren bij de evaluatie van bewijs; en onderscheid te maken tussen passend en ongepast gebruik van statistische en informele redeneringen. Ook leerden studenten de betrouwbaarheid van experts, autoriteiten en de media beoordelen (Dyer & Hall, 2019). Dit lijkt op wat gedaan is in de studie van Orosz en anderen (2016) en Caroti en anderen (2021): het gaat in grote lijnen om het leren ontdekken van fouten in beredenering, en logisch denken te onderscheiden van niet-logisch denken. Het gaat er dus niet zozeer om te leren hoe wetenschap werkt, maar meer om logisch te leren nadenken en niet-logische beredenering te leren herkennen.

Kritisch leren wordt aangeleerd los van de politieke visie of complottheorie

In de eerder genoemde studie van Caroti, Adam-Troian en Arciszewski (2021) is een controlegroep gebruikt waarin de docenten in een cursus ook leerden om kritisch te denken, maar dan in de context van nepnieuws, waaronder nepnieuws waarin complottheorieën en vooroordelen gepromoot worden. De deelnemers werden in deze cursus bewust gemaakt van hun 'bias'. Deze cursus had veel minder effect. De onderzoekers denken dat dit komt doordat wanneer je kritisch denken aanleert door dit direct toe te passen op politieke denkbeelden, dit vaak voor weerstand zorgt. De onderzoekers verwachten dat je éérs moet leren kritisch te denken, en dat je dat daarna pas kunt leren toepassen op je eigen politieke ideeën (Caroti, et al. 2021). Deze lijn volgend betekent dit dat in een cursus over kritisch denken

zoveel mogelijk 'neutrale' voorbeelden gebruikt moeten worden, en dat mogelijk dus juist weggebleven moet worden bij de bekende complottheorieën.

Kritisch denken krijgt expliciet aandacht.

In een studie van Marin en Halpern (2011) is vergeleken wat het beste werkt: expliciet instructies geven over hoe kritisch te denken, of studenten in de loop van het curriculum kritisch denken te laten oefenen zonder het thema kritisch denken expliciet op het programma te zetten. In twee studies met niet-willekeurig ingedeelde groepen is bekeken wat het beste werkte op een middelbare school in de Verenigde Staten. Daarbij bleek dat de expliciete instructie verreweg het beste effect had (Marin & Halpern, 2011). Uit een review van El Soufi & See (2019) waarbij de onderzoekers keken naar het aanleren van kritisch denken in een Engelse les, bleek ook dat expliciete instructie om kritisch te leren denken het meest duidelijke bewijs had van effectiviteit. Het ging daarbij onder andere om het trainen van studenten om argumenten te definiëren; de betrouwbaarheid van bronnen te evalueren; drogredenen en aannames te identificeren; inductieve en deductieve logica te gebruiken; informatie te synthetiseren; en gevolgtrekkingen te maken. Voor methodes zoals debatteren of brainstormen is er nog minder bewijs voor effectiviteit in het aanleren van kritisch denken (El Soufi & See, 2019). Kortom: kritisch denken moet niet alleen verweven zijn binnen verschillende schoolvakken, maar ook apart de aandacht krijgen.

Er dient ook expliciet aandacht te zijn voor discriminatie

Uit een Franstalig onderzoek van Wagner-Egger en Bangerter (2007) blijkt dat met name complottheorieën die ervan uitgaan dat het 'systeem' (de overheid et cetera) niet te vertrouwen is, samenhangen met irrationeel denken. Voor antisemitische complottheorieën bleek dat minder het geval; die hangen vooral samen met conservatief-politieke opvattingen (Wagner-Egger & Bangerter, 2007). De vraag is of een toename van analytisch denken leidt tot minder geloof in antisemitische of antimoslimracistische complottheorieën. In lijn hiermee: er zijn geen studies gevonden die aantonen dat analytisch denken of kritisch denken leidt

tot minder vooroordelen (Broekroelofs & Felten, 2021). Docent en onderwijsonderzoeker Chetty stelt in een artikel dat er in het onderwijzen van 'redelijk' denken bij kinderen vaak geen oog is voor bestaande machtsverhoudingen en hoe deze verhoudingen gegroeid zijn. Hij schrijft dat over het hoofd wordt gezien dat racisme geen afwijking is, maar jarenlang – en deels nu nog steeds – de norm was die met 'redelijke en rationele' argumenten werd verdedigd (Chetty, 2018). Dus ook al weeg je argumenten goed af, stel je vragen, en probeer je informatie eerlijk te beoordelen, dan nog kun je helaas uitkomen op racistisch denken en doen. Niet omdat racisme rationeel is – dat is het uiteraard niet – maar omdat racistische ideologieën zich onterecht maar wel vaak succesvol kunnen maskeren als rationeel. Daarnaast zijn vooroordelen juist affectief: het gaat om een gevoelsmatige reactie jegens een bepaalde groep (Gordijn & Wigboldus, 2013). Kritisch denken is niet gericht op het veranderen van gevoelens, terwijl deze gevoelens bij discriminatie juist wel een grote rol spelen. En ook bij complottheorieën gaat het niet alleen om theorieën, stelt Van Prooijen (2018b); ook daar spelen gevoelens en emoties een sterke rol in (zie ook Ecker et al., 2022). Dus hoewel het aanleren van analytisch denken kan helpen tegen het geloven in complottheorieën, helpt het wellicht niet voldoende om gevoelens die samenhangen met vooroordelen te veranderen.

3.4 Priming

Priming houdt in dat je kennis activeert, zonder dat je je dit bewust realiseert (Dijksterhuis, 2006). Er wordt bij priming een bepaalde associatie geactiveerd en die wordt automatisch toegepast bij ongerelateerde andere dingen, mensen of gebeurtenissen (Power et al., 1996; Vonk & Dijkstra, 2013). Zoals beschreven in het KIS-rapport over *priming*, krijg je door *priming* dus een prikkel, ook wel een *prime* genoemd, die je onbewust doet denken aan iets anders (een bepaald gevoel, een gedachte, bepaald gedrag of een doel) en hierdoor reageer je anders, maar zonder daar bewust bij stil te staan (Broekroelofs & Felten, 2019).

In een onderzoek van Swami, Voracek, Stieger, Tran en Furnham (2014) is uitgetest of het primen van analytisch denken invloed heeft op het geloof in complottheorieën. Dat blijkt inderdaad het geval. Het primen van analytisch denken kan door mensen bijvoorbeeld zinnen te laten maken met woorden als 'logisch' en 'analytisch' (hierdoor gaan ze denken aan logisch en analytisch denken), maar ook door mensen een moeilijk leesbare tekst te geven waardoor zij logisch en analytisch moeten gaan nadenken. In een andere studie is er gekeken naar het effect van priming op complotdenken (Bonetto et al., 2018). In verschillende experimenten werd getest of het primen van 'verzet tegen beïnvloeding' effect had. De *priming* gebeurde door deelnemers een vragenlijst te laten invullen over de mate waarin ze beïnvloed kunnen worden; ze reageerden op stellingen zoals 'Ik verander meestal niet van gedachten na een discussie'. De deelnemers die deze *priming*-interventie hadden gehad, waren minder vatbaar voor complottheorieën.

Voorwaarden

Voor de effectiviteit van *priming* op het verminderen van het geloof in complottheorieën zijn de volgende voorwaarden bekend:

Priming vindt plaats direct voorafgaand aan het gesprek over complottheorieën

In beide studies die we hierboven noemden, ging het om zogeheten *long term priming*: dat betekent dat er eerst bepaalde woorden of objecten worden geprimeerd, maar dat iemand daarna iets heel anders gaat doen. Terwijl een persoon de andere taak uitvoert, blijken de woorden of objecten die geprimeerd zijn, nog effect te hebben (Broekroelofs & Felten, 2019). Dat betekent simpel gezegd dat priming moet plaatsvinden net voor dat je complottheorieën te zien krijgt; *priming* heeft namelijk alleen een tijdelijk effect (dus alleen op de activiteit die mensen ondernemen na de *priming*, niet nog dagen later). In een klaslokaal zou dat bijvoorbeeld kunnen betekenen dat je eerst een *priming*-interventie doet voordat je in gesprek gaat over complottheorieën.

Betrokkenen weten niet dat ze worden beïnvloed

Essentieel bij priming is dat mensen niet in de gaten hebben dat ze worden beïnvloed (Broekroelofs & Felten, 2019). Dat is in lijn met de eerder beschreven studie van Banas en Miller (2013) over prebunking: dit mechanisme werkte minder goed wanneer de betrokkenen wisten wat de bedoeling was van de waarschuwing en de korte tekst; ze verzetten zich als het ware tegen het experiment, en werden daardoor vatbaarder voor de complottheorie in de film.

3.5 Ridiculiseren

Toen er in de jaren veertig in de Verenigde Staten bekendheid werd gegeven aan de rituelen van de Ku Klux Klan (KKK), zoals geheime handdrukken die belachelijk gemaakt werden, kelderde het aantal nieuwe leden van de KKK in de twee weken erna tot nul. Mensen wilden kennelijk niet tot een groep behoren die zij zagen als 'belachelijk' (Orosz, et al., 2016). Orosz en anderen keken in hun onderzoek daarom naar het effect van ridiculiseren op het verminderen van complotdenken, in de veronderstelling dat mensen niet tot een geridiculiseerde groep willen behoren. De onderzoekers wezen op tegenstrijdigheden in de theorie, maar maakten tevens de volgers van complottheorieën zelf belachelijk, bijvoorbeeld door hen te vergelijken met mensen die in reptiel-mensen geloven. De bedoeling was om op deze manier de afstand groter te maken tussen de deelnemers aan het onderzoek, en complotdenkers. Dat bleek te werken; de deelnemers die het stuk hadden gelezen waarin complotdenkers geridiculiseerd werden, waren daarna minder geneigd complottheorieën aan te hangen in vergelijking met de controlegroep (Orosz et al., 2016).

We hebben verder geen onderzoeken gevonden naar ridiculiseren en het effect ervan op complotdenken. Wel is bekend dat mensen wanneer zij de opdracht krijgen om een complottheorie te verdedigen, zij verwachten door anderen worden afgewezen (Lantian et al., 2018). Er kleeft dus wel een negatief sociaal stigma aan complotdenken, maar onduidelijk is of dit mensen er ook van weerhoudt om complottheorieën aan te hangen.

Daarnaast zijn er bescheiden aanwijzingen dat ridiculiseren in het algemeen kan werken om mensen van houding te doen veranderen: in een studie van Morris (2009) werd gevonden dat de Republikeinen meer belachelijk werden gemaakt in een tv-show dan de Democraten, en dat kijkers een negatievere houding ontwikkelden ten opzichte van de Republikeinse kandidaten.

Voorwaarden

Voor de effectiviteit van ridiculiseren op het verminderen van het geloof in complottheorieën zijn de volgende voorwaarden bekend:

Er wordt voor gewaakt bij ridiculiseren ruimte te geven aan racisme

Het belachelijk maken racisten kan net als het belachelijk maken van complotdenkers worden gezien als een manier om racisme af te remmen. Dat werkt echter niet altijd: in de bekende tv-serie *All in the family* met daarin een als het ware belachelijk geridiculiseerd karakter van een witte racistische man, leidde vaak niet tot het verminderen van vooroordelen. Het werkte mogelijk zelfs averechts: kijkers van deze tv-serie hadden meer vooroordelen dan mensen die deze serie niet vaak keken (Vidmar & Rokeach, 1974). Mogelijk zagen de kijkers juist een bevestiging van hun vooroordelen in de serie. De meeste studies op dit terrein geven aan dat series met dit type humor bij kijkers de opvattingen bevestigen die ze daarvoor ook al hadden (Brown, 2012). Ridiculisering van mensen die stereotiepe grappen maken over minderheden (zoals zwarte mensen), heeft vaak geen positief effect op het verminderen van vooroordelen, omdat ze stereotypen juist bevestigen (Brown, 2012). Kortom; wanneer je antisemitische of antimoslimracistische complottheorieën minder aantrekkelijk wilt maken, is het niet raadzaam om daarbij de antisemitische of antimoslimracistische inhoud van deze theorieën te delen.

Alleen preventief?

In een rapport van de EU genoemd dat ridiculiseren wel kan werken als preventie, maar niet bij mensen die al sterk complottheorieën aanhangen (Farinelli, 2021). Een van de experts vreest dat ridiculiseren bij mensen die al sterk complottheorieën aanhangen,

mogelijk zou kunnen leiden tot radicalisering, gevoelens van boosheid en uiteindelijk extremisme. Maar dit is nog niet verder onderzocht.

3.6 Empathie en inleving

Voor docenten die te maken krijgen met complottheorieën in het klaslokaal en daar adequaat mee willen omgaan, zijn er volgens een artikel van Zembylas (2021) twee belangrijke strategieën. Allereerst is het volgens Zembylas van belang dat duidelijk wordt wat de consequenties van de complottheorieën zijn voor bepaalde (groepen) mensen. De auteur werkt dit verder niet precies uit, maar het lijkt er bijvoorbeeld om te gaan duidelijk te maken wat voor joden en moslims de consequenties zijn van antisemitische of antimoslimracistische complottheorieën. Dit lijkt aan te sluiten bij het gegeven dat wanneer je luistert naar de ervaringen van mensen die gediscrimineerd worden en je in hen gaat inleven, vooroordelen verminderd kunnen worden (Felten et al., 2020). Dat inleven vooroordelen vermindert, blijkt uit verschillende onderzoeken (onder meer Galinsky & Moskowitz, 2000; Stephan & Finlay, 1999; Todd & Galinsky, 2014). Het klinkt daarmee plausibel dat wanneer je inleeft in de mensen over wie de complottheorie gaat (en die beschuldigd worden van een complot; dus bijvoorbeeld joden en moslims), dat dit mogelijk complottheorieën zou verminderen. Dit is echter nog niet specifiek onderzocht. Wel wordt in een onderzoek van Orosz en anderen (2016) in Hongarije inleving gestimuleerd door een overeenkomst te noemen tussen de groep die beschuldigd wordt (joden) en de Hongaarse (christelijke) deelnemers aan het onderzoek zelf. Concreet werd er gesteld dat joden het slachtoffer zijn van complottheorieën, net zoals christenen in de middeleeuwen. Dit had maar weinig effect. Maar de vraag is ook of de deelnemers aan het onderzoek zich identificeerden met de middeleeuwse christenen, en of dit daadwerkelijk kan leiden tot meer inleving.

Als tweede strategie is het volgens Zembylas (2021) nodig dat docenten empathie hebben voor de complotdenkers; dus empathisch naar hen luisteren. Ook volgens verschillende experts die we voor dit onderzoek raadpleegden (zie bijlage 1), is het be-

langrijk om te luisteren en empathisch te reageren wanneer je in gesprek bent met iemand die in complottheorieën gelooft. In een artikel van Beene en Greer (2021) waarnaar Zembylas verwijst, wordt ook vermoed dat dit werkt, en in een EU-rapport over complottheorieën wordt deze aanpak beschreven als effectief, al is niet duidelijk op basis van welke bronnen precies (Farinelli, 2021). Luisteren naar en empathie tonen voor de persoon die een complottheorie aanhangt, komt ook naar voren in de folder over samenzweringen van het Landelijk Steunpunt Extremisme (2021): hierin wordt aangeraden om je te verplaatsen in de persoon die in samenzweringen gelooft, en empathie te tonen voor iemands grieven, niet voor iemands boodschap (Landelijk Steunpunt Extremisme, 2021). Dit landelijke steunpunt raadt tevens aan om advies te vragen bij deskundigen wanneer iemand zorgelijk gedrag vertoont onder invloed van een samenzwerings-theorie (Landelijk Steunpunt Extremisme, 2021).

Er is enig empirisch bewijs dat je inleven of verplaatsen in, of het tonen van empathie voor complotdenkers, effect kan hebben. In een promotieonderzoek van Altgilbers (2021) is dit uitgetoet in een experiment: er werd geprobeerd om empathie te versterken voor juist mensen die in complottheorieën geloven en tegelijkertijd aan te geven dat complotdenken niet klopt. In de boodschap die deelnemers aan het onderzoek lazen, stond onder meer dat vaccinatieweigeraars vaak bang zijn voor vaccinaties, en dat dit te begrijpen is. Er stond ongeveer het volgende: 'Ze zijn bang dat vaccins zichzelf of hun kinderen ziek zullen maken, en sommige mensen zijn zo bezorgd dat ze ervoor kiezen om zich niet te laten vaccineren. Deze angsten zijn begrijpelijk. [...] Helaas zijn deze mensen in de war, of is er zelfs tegen hen gelogen. Natuurlijk zijn ze bang, omdat hun is verteld dat vaccins schadelijk zijn voor hun kinderen. Maar ze beseffen niet dat ze onjuiste informatie hebben gekregen, en hun angsten zorgen er vaak voor dat ze niet begrijpen hoe nuttig vaccins echt zijn. Soms zijn de gevolgen van deze angst tragisch. Ouders moeten toekijken hoe hun kinderen ziek worden van vermijdbare ziekten. In sommige gevallen zijn de ziekten zo ernstig, dat hun kinderen zelfs overlijden. Dan zijn de ouders verloren, verward

en nog banger.' Dit had effect in de zin dat de mensen die dat lazen, hierna minder vaak in anti-vaccinatie-complottheorieën geloofden dan mensen in de controlegroep (Altgilbers, 2021). In een ander onderzoek concluderen Ecker en anderen (2022) in lijn hiermee dat in een gesprek met iemand die in desinformatie gelooft empathische communicatie beter werkt dan het benadrukken van expertise.

Kortom: mogelijk kan het bij het bestrijden van antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën werken om empathie te stimuleren voor joden en moslims die slachtoffer worden van dit complotdenken, maar hier is nog geen concreet bewijs voor. Wel is er een bescheiden aanwijzing dat empathie voor complotdenkers het complotdenken zelf kan verminderen, maar of en hoe dit precies werkt, vraagt nog nader onderzoek.

Voorwaarden

Voor de effectiviteit van het tonen of stimuleren van empathie op het verminderen van het geloof in complottheorieën zijn de volgende voorwaarden bekend:

Er wordt rekening mee gehouden dat inleven in slachtoffers van een crisis averechts kan werken.

Uit onderzoek van Van Prooijen en Van Dijk (2014) komt naar voren dat inleving complottheorieën juist ook kan versterken; althans, als je je inleeft in een groep die slachtoffer is van een dramatische gebeurtenis. In een reeks experimenten werd aangetoond dat wanneer mensen zich inleven in de inwoners van een land waar zich een dramatisch event heeft afgespeeld, zij eerder geneigd zijn om complottheorieën over dit drama te geloven. Dat geldt in het bijzonder wanneer het een dramatische situatie betreft met grote consequenties. Dit kan verklaard worden uit het gegeven dat mensen die zich meer inleven in de mensen die deze dramatische situatie treft, meer behoefte hebben de oorzaken van de situatie te kennen. In andere woorden: wanneer je je meer betrokken voelt bij een bepaalde groep mensen of de inwoners van een bepaald land, en je je meer in hen kunt inleven, dan raken dramatische gebeurtenissen die deze mensen raken jou zelf ook meer, en ben je ook meer vatbaar voor complottheorieën (Van Prooijen & Van Dijk, 2014).

3.7 Gevoel van controle versterken

Complotdenkers hebben minder vertrouwen in het functioneren van de politiek en instituties (zie paragraaf 2.3). Op basis van eerdere onderzoeken stelt Van Prooijen (2018b) dat het vergroten van gevoelens van empowerment kan leiden tot het verminderen van vatbaarheid voor complottheorieën. Van Prooijen verwijst hierbij naar verschillende studies, zoals die van Van Prooijen en Acker (2015). In deze studie werden deelnemers willekeurig ingedeeld in drie verschillende groepen: een groep die stilstond bij een situatie waarin ze veel controle hadden ervaren; een groep die stilstond bij een situatie waarin ze juist geen controle hadden ervaren; en een controlegroep die dacht aan wat ze gisteren hadden gegeten. Daarbij werd zichtbaar dat de deelnemers die hadden stilgestaan bij de situatie waarin zij controle ervoerden, minder vatbaar waren voor een complottheorie dan deelnemers uit de controlegroep. Uit deze studie kan dus worden geconcludeerd dat een gevoel van controle de vatbaarheid voor complottheorieën vermindert. Dit is in lijn met de studie van Van Prooijen uit 2017, waaruit blijkt dat een verklaring voor het feit dat hogeropgeleiden minder vatbaar zijn voor complottheorieën dan lageropgeleiden (zoals ook naar voren komt uit een studie van Douglas en anderen uit 2016), is dat hogeropgeleiden minder vaak een gevoel van machtsloosheid ervaren.

Ook uit de studie van Bertin, Marinthe, Biddlestone en Delouvé (2022) komt naar voren dat het tijdelijk versterken van een gevoel van controle, complotdenken kan verminderen. Dit gold echter alleen voor mensen die hoog scoren op zogeheten 'nationaal narcisme' en die dus sterk geloven dat het eigen land niet herkend wordt in zijn grootsheid (zie ook paragraaf 2.2.3). Mensen die hoog scoren op 'nationaal narcisme' en die vervolgens tijdelijk minder controle ervaren, scoren vervolgens dus hoger op het denken in complottheorieën. Het goede nieuws is dat wanneer deze 'nationale narcisten' meer controlegevoel hebben, ze minder hoog scoren op gevoeligheid voor complottheorieën. Omdat juist de groep van 'nationaal narcisten' of 'collectief narcisten' vaak gelooft in antisemitische complottheorieën (Golec de Zavala & Cichocka, 2012), lijkt het

versterken van een gevoel van zelfcontrole effectief om antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën tegen te gaan.

Het versterken van het gevoel van controle beschermt niet alleen tegen vatbaarheid voor complottheorieën, maar ook tegen vooroordelen. Wanneer mensen zich bedreigd voelen, nemen vooroordelen vaak toe (zie paragraaf 2.3), maar dat blijkt alleen het geval te zijn als zij een gebrek aan controle ervaren, zo komt naar voren uit een studie van Greenaway, Louis, Hornsey en Jones (2014). In deze studie is een experiment gedaan waarbij het gevoel van bedreiging werd versterkt (of juist vermindert) en het gevoel van bedreiging werd versterkt (of juist vermindert). Vooroordelen bleken alleen vergroot te worden als niet alleen gevoelens van bedreiging toenamen maar wanneer er tegelijkertijd het gevoel van geen controle hebben, versterkt werd (Greenaway, et al. 2014). Kortom: met name om antisemitische of antimoslimracistische elementen in complottheorieën tegen te gaan lijkt het dus belangrijk om gevoelens van controle te versterken.

Voorwaarden

Voor de effectiviteit van het versterken van het gevoel van controle op het verminderen van het geloof in complottheorieën zijn de volgende voorwaarden bekend:

Er is aandacht voor het belang van rechtvaardige procedures.

Volgens Van Prooijen (2018b) kan het gevoel van controle en empowerment worden vergroot door het vertrouwen te vergroten in procedurele rechtvaardigheid: hiermee wordt bedoeld de mate waarin mensen geloven dat autoriteiten rechtvaardige beslissingen nemen. Daarin spelen verschillende aspecten een rol, bijvoorbeeld de indruk dat beslissingen consistent en onafhankelijk zijn (Van Prooijen, 2018b). In het bijzonder is echter belangrijk dat mensen ervaren inspraak te hebben: uit onderzoek van Van Prooijen en De Vries (2016) blijkt dat mensen die een leider hebben die inspraak waardeert en aan de bevolking de ruimte biedt om hun mening te geven, minder geloven in complottheorieën.

Anderzijds gaat het hebben van een despotische leider of juist een afwezige leider gepaard met het geloof in meer complottheorieën. Het idee inspraak te hebben en serieus genomen te worden lijkt dus belangrijk te zijn om complotdenken tegen te gaan.

Er wordt rekening gehouden met het negatieve effect van marginalisering

Langdurig onderwijs kan bij mensen bijdragen aan een sterker gevoel van controle over de wereld, zo kan worden afgeleid uit Van Prooijen (2019). Uit een aantal onderzoeken blijkt echter dat er een relatie is tussen onderwijs en het geloof in complottheorieën. Dat zijn met name twee studies naar marginale groepen: Afro-Amerikanen (Parsons et al., 1999) en moslims (Gentzkow & Shapiro, 2004). Volgens Van Prooijen (2016) komt dit doordat deze groepen gevoelens ervaren van groepsonderdrukking en marginalisering. Hoewel onderwijs gevoelens van empowerment en controle kan vergroten, is het niet vanzelfsprekend dat dit ook gevoelens van slachtofferschap en marginalisering opheft. Sterker nog, het gevoel dat de eigen groep bedreigd wordt, kan het geloof in complottheorieën juist weer vergroten (Van Prooijen & Van Dijk, 2014) en daarmee de effecten van empowerment tenietdoen.

3.8 Zelfbevestiging

Een mogelijke (aanvullende) manier om complottheorieën te verminderen, is via *self-affirmation* ofwel 'zelfbevestiging'. De theorie van *self-affirmation* stelt dat wanneer personen de mogelijkheid krijgen om hun eigen waarden (datgene wat zij belangrijk vinden; bijvoorbeeld eerlijkheid of creativiteit) te benoemen of bevestigen in situaties waarin hun zelfbeeld bedreigd wordt, zij daardoor beter kunnen omgaan met dat gevoel van bedreiging (Steele, 1988). McQueen en Klein bekeken in een review 47 wetenschappelijke studies over *self-affirmation* en concluderen dat de theorie van *self-affirmation* klopt, en dat een proces van *self-affirmation* (dus het bevestigen van je eigen waarden) kan zorgen voor een verandering in de houding van mensen; het zorgt er onder meer voor dat mensen meer openstaan voor argumenten waar ze eerder tegen waren, dat hun vooroordelen verminderd worden, en dat zij min-

der proberen zichzelf beter te voelen door zich met een ander te vergelijken (*downward comparison*) (McQueen & Klein, 2006).

Self-affirmation of zelfbevestiging kan mogelijk ook helpen om complotdenken te verminderen. In een studie van Poon, Chen en Wong (2020) is te zien dat wanneer mensen herinnerd worden aan een situatie waarin zij zich buitengesloten of verbannen van hun groep voelden (wat dus een bedreigende situatie is), het complotdenken versterkt werd. Echter wanneer de deelnemers de mogelijkheid kregen voor *self-affirmation*, dan werd het complotdenken niet langer versterkt door het denken aan het gevoel buitengesloten of verbannen te zijn (Poon et al., 2020). Dit proces van *self-affirmation* werd als volgt uitgevoerd: deelnemers kozen de waarden die zij zelf belangrijk vinden uit een lijst, en hun werd gevraagd om uit te leggen waarom zij deze belangrijk vinden.

In een andere studie van Carnahan, Hao, Jiang en Lee (2018) gaat het niet zozeer om complottheorieën, maar om desinformatie. Deelnemers aan het onderzoek kregen corrigerende informatie te lezen over een thema waar veel desinformatie over verspreid was. Een willekeurige groep deelnemers kreeg een proces van *self-affirmation* aangeboden. Te zien is dat deze groep ontvankelijker was voor de corrigerende informatie; *self-affirmation* maakte in het bijzonder het verschil bij mensen die vooraf opvattingen hadden die haaks staan op de corrigerende informatie (Carnahan et al., 2018). *Self-affirmation* zorgt er dus voor dat *debunking* (zie paragraaf 3.1) meer kans heeft om impact te maken. Ook Nyhan en Reifler (2019) vonden een effect van *self-affirmation* bij het versterken van correcte informatie om desinformatie tegen te gaan, maar dat effect was slechts beperkt.

Dat zelfbevestiging zou kunnen helpen om complotdenken tegen te gaan, en mensen ontvankelijker te maken voor correcte informatie, is in lijn met verschillende studies waarin gevonden werd dat mensen door *self-affirmation* ontvankelijker worden voor rationele informatie. Uit de studie van

Sherman, Nelson en Steele (2000) blijkt bijvoorbeeld dat mensen vaker aangaven hun gedrag te veranderen na informatie over de gezondheidsrisico's van hun gedrag (onder andere koffiedrinken) wanneer zij daarvoor een proces van *self-affirmation* hadden doorlopen. Een ander voorbeeld komt uit een studie van Epton en Harris (2008): mensen volgden het gezonde gedrag dat werd gepromoot in een artikel beter op na een proces van *self-affirmation*.

Echter, er zijn niet alleen positieve resultaten. Lyons en anderen bekeken in hun studie (Lyons et al., 2021) een reeks ongepubliceerde studies over *self-affirmation*, waaronder een studie over complotdenken. Deze ongepubliceerde studies laten weinig effect zien. Ook Ecker en anderen concluderen in hun review (Ecker et al., 2022) dat de resultaten wat betreft *self-affirmation* om het proces van *debunking* te versterken, gemengd zijn. Maar tegelijkertijd geven zij aan dat wereldbeeld-bedreigende correcties zoals bij *debunking* mogelijk makkelijker zijn uit te voeren door gelijktijdig een boodschap of taak mee te geven die gericht is op zelfbevestiging.

Voorwaarden

Voor de effectiviteit van zelfbevestiging op het verminderen van het geloof in complottheorieën zijn de volgende voorwaarden bekend:

Er wordt rekening mee gehouden dat *self-affirmation* alleen werkt bij *debunking*, en niet bij *prebunking*.

De effecten van *self-affirmation* zijn niet zo sterk dat ze *prebunking*-effecten versterken; daarop heeft *self-affirmation* geen effect, zo blijkt uit een studie van Iles, Gillman, Platter, Ferrer en Klein uit 2021. Met *prebunking* wordt bedoeld dat bij voorbaat voorlichting gegeven wordt over het bestaan van complotmythes en desinformatie, en dat de onderliggende, misleidende mechanismen benoemd en inzichtelijk gemaakt worden (zie paragraaf 3.2). De deelnemers aan het onderzoek die eerst een proces van *self-affirmation* doorliepen, werden niet meer beïnvloed door deze *prebunking*; mogelijk doordat de *prebunking* in zichzelf al effectief was.

De zelfbevestiging is niet gerelateerd aan complottheorieën

Zelfbevestiging werkt waarschijnlijk alleen tegen complotdenken wanneer de zelfbevestigingstaak losstaat van het onderwerp. De deelnemers kiezen in de self-affirmation-opdracht de waarden uit een lijstje die zij zelf belangrijk vinden, of ze schrijven hier een korte essay over. Het lijkt erop dat dit met name werkt wanneer die waarden niet gerelateerd zijn aan hetgeen de deelnemers zich bedreigd door voelen, zo blijkt uit de review van McQueen en Klein (2006). Dat betekent dat de waarden geen betrekking moeten hebben op complottheorieën; het proces van zelfbevestiging moet voor de deelnemer losstaan van de stap erna, waarin bijvoorbeeld wordt uitgelegd dat een complottheorie niet klopt.

3.9 Mogelijke aanpakken op maatschappelijk niveau

In bovenstaande paragrafen ligt de nadruk op oplossingen op meer individueel of groepsniveau; het gaat om aanpakken die bijvoorbeeld in het klaslokaal gebruikt kunnen worden. Maar op maatschappelijk niveau liggen er mogelijk ook oplossingen, hoewel daar in de wetenschappelijke literatuur veel minder over te vinden is. Verschillende experts die we raadpleegden voor dit onderzoek (zie bijlage 1) benadrukken het belang daarvan. In het EU-rapport over complottheorieën komen drie aanpakken aan bod: vertrouwen in politiek herstellen; het verbeteren van de sociaal-economische situatie; en extremisme aanpakken (Farinelli, 2021). Daarnaast kan gedacht worden aan een aanpak vanuit socialemediaplatforms.

Vertrouwen in politiek herstellen

Allereerst noemt Farinelli (2021) dat complotdenken verminderd kan worden door preventief te werken aan het vergroten van het vertrouwen van burgers in politiek en instituties. Dit ligt in lijn met de uitkomsten van paragraaf 3.7: een gevoel van controle over onder meer de politiek kan complotdenken verminderen en voorkomen. We hebben echter nog geen onderzoek gevonden waarin is uitgetoetst om in een samenleving (een land, stad et cetera) politiek vertrouwen op grote schaal te doen toenemen, om

zo complotdenken te verminderen. Een kritische kanttekening bij de veronderstelling dat het bij het tegengaan van complotdenken werkt om in een land het vertrouwen in de politiek te herstellen, is dat het land waarin iemand woont nauwelijks een voorspeller is van het al dan niet geloven in complottheorieën (Walter & Drochon, 2020). Het lijkt er dus niet op dat het politieke systeem van een land weinig invloed heeft op de mate van complotdenken in een land.

Verbeteren sociaal-economische situatie

Ten tweede noemt Farinelli (2021) dat het verbeteren van sociaal-economische leefomstandigheden zou kunnen zorgen voor minder complotdenken; dit kan mogelijk preventief werken omdat het mensen meer gevoel van controle geeft over hun leven, zo is de veronderstelling (Farinelli, 2021). Dit is in lijn met een (niet *peer-reviewed*) studie van Adam-Troian en anderen uit 2021, die laat zien dat mensen die zich zorgen maken over hun economische situatie en/of aangeven moeite te hebben rond te komen, vaker complottheorieën onderschrijven. Er zijn echter geen studies gevonden waarin onderzocht is of het verbeteren van de economische situatie in een samenleving ook leidt tot minder complotdenken in die samenleving.

Extremismebestrijding

Ten derde noemt Farinelli (2021) dat het belangrijk is om extremisme te bestrijden omdat er in extremistische kringen vaak complottheorieën worden aanhangen (zie ook paragraaf 2.3.1). Maar andersom kan ook: Ware stelt in zijn artikel waarin hij reflecteert op de aanpak van extremisme in de Verenigde Staten, dat om extremisme te verminderen, ook complotdenken verminderd moet worden (Ware, 2020).

Gezien de overlap of overeenkomsten in de problematiek van radicalisering binnen extremistische groepen enerzijds en complotdenken anderzijds, zouden bepaalde aanpakken die werken tegen radicalisering mogelijk ook kunnen werken tegen complotdenken. Deze zijn onder meer beschreven door Van der Valk en Wagenaar op basis van literatuuronderzoek en interviews met voormalig rechts-extremisten. Zij benoemen onder meer dat

de inzet van ervaringsdeskundigen in de beginfase zou kunnen helpen: dus ex-complotdenkers die beginnende complotdenkers weer op het 'rechte pad' krijgen. Bij complotdenkers die twijfels beginnen te krijgen, zou het aanbieden van een 'alternatief sociaal kader' kunnen helpen: dus vrienden en familie die steun bieden en daarmee een alternatief zijn voor het huidige netwerk van complotdenkers (Van der Valk & Wagenaar, 2010). In hoeverre de lessen en kennis met betrekking tot de-radicalisering relevant zijn voor de aanpak van complotdenken, zou verder onderzocht moeten worden.

De rol van socialemediaplatforms

Naast deze drie oplossingen zou er wat betreft de aanpak van complotdenken op meer maatschappelijk niveau ook gekeken kunnen worden naar de rol van sociale media. Tsao en anderen (2021) concluderen in een review over de rol van sociale media in de coronacrisis, dat sociale media een belangrijke rol kunnen spelen in het tegengaan van desinformatie. Ook vanuit de EU wordt er gekeken naar socialemediaplatforms zoals Facebook en Twitter: het is de bedoeling dat zij via zelfregulering de verspreiding van desinformatie tegengaan (Hins, 2018). Hins maakt daar in zijn artikel echter de kritische kanttekening bij dat commerciële bedrijven niet geschikt zijn de taak van wetgever en rechter over te nemen. Desalniettemin zijn er wel bewijzen dat socialemediaplatforms een effectieve rol kunnen spelen in het verminderen van bepaalde ongewenste uitingen: uit een studie van Jhaver, Boylston, Yang en Bruckman (2021) komt naar voren dat wanneer bekende figuren worden verbannen van Twitter, dit ertoe leidt dat hun aanhang vermindert. Chandrasekharan en anderen bekeken in hun studie het weghalen van haatdragende netwerken/communities op Reddit. Ook dit bleek effect te hebben: hatespeech verminderde op dit platform (Chandrasekharan et al., 2017). Ook in een studie van Seleem en Ruths (2018) concluderen de onderzoekers dat het verwijderen van zo'n netwerk/community succesvol kan verlopen mits onder bepaalde voorwaarden, zoals dat nieuwe of vergelijkbare netwerken ook worden aangepakt. En uit een studie van Thomas Riehm, Glensk en Weninger uit 2021 blijkt ook dat deelnemers na verbanning van zo'n netwerk vaak het platform verla-

ten. Tot slot concluderen de onderzoekers Trujillo en anderen in hun studie (Trujillo et al., 2021) dat het effect verschilt per netwerk: onder meer op fascistische netwerken was het effect van zo'n verbanning groot (en was het dus effectief), maar op andere typen netwerken (zoals zwartehumornetwerken) had het minder effect.

Echter, het gaat hier alleen om onderzoeken die gericht zijn op platforms zelf. Wanneer een groep wordt verbannen van een socialemediaplatform, dan kunnen zij natuurlijk verdergaan op een ander platform. Uit een studie van Horta Ribeiro en anderen (2021) blijkt dat dit ook gebeurt, maar dat er minder aanhangers overstappen naar het nieuwe platform. De groep aanhangers wordt dus kleiner. Echter de aanhangers die wel overgaan naar het nieuwe medium, worden radicaler in hun opvattingen.

Conclusie en samenvatting hoofdstuk 3

In de literatuur vinden we verschillende aanwijzingen voor wat kan werken om antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën te voorkomen en verminderen:

1. **Debunking:** wanneer mensen geloven in complottheorieën, kan het helpen om in detail uit te leggen waarom de theorieën niet kloppen, en daarbij duidelijk maken wat de correcte informatie is. Belangrijk is dat de complottheorie zelf – en in het bijzonder de stereotypen van joden en moslims – zo min mogelijk herhaald worden. Tevens is belangrijk dat de correcte informatie wordt gegeven door een persoon die bekend en vertrouwd is; dat de informatie simpel van aard is; en dat de informatie steeds opnieuw herhaald wordt. Bij het geven van de correcte informatie is het belangrijk om de sociale norm te benadrukken; bijvoorbeeld door mensen te laten zien dat veel mensen deze correcte informatie aanhangen en te benadrukken dat de discriminatie in de complottheorieën niet door de beugel kan.
2. **Prebunking:** preventief leren hoe desinformatie en complotdenken te herkennen zijn; het liefst in actieve vorm, bijvoorbeeld in een spel waarin de

deelnemers punten scoren door desinformatie te herkennen of door zelf te bedenken hoe je mensen zoveel mogelijk kunt misleiden met desinformatie. Hoe zo'n spel er precies uit moet zien en welke vormen het beste werken, is nog niet bekend;

3. **Analytisch denken bevorderen:** dat vermindert namelijk de kans op complotdenken. Analytisch denken leren scholieren in alle vakken op school, maar vraagt ook aparte aandacht. In grote lijn gaat het erom fouten te leren ontdekken in de beredenering, en logisch denken te onderscheiden van niet-logisch denken.
4. **Priming:** voorafgaand aan het gesprek over of de interventie die gericht is op complotdenken kunnen mensen in de juiste 'modus' gebracht worden (primen) door hen eerst een oefening te laten doen waarbij hun analytisch denken gestimuleerd wordt, of waarbij zij nadenken over hun standvastigheid.
5. **Ridiculiseren:** wanneer mensen (nog) niet geloven in complottheorieën, kan het mogelijk ook werken om het geloof erin enigszins op de hak te nemen; dit kan ervoor zorgen dat mensen niet bij de groep 'complotdenkers' willen horen. Mogelijk heeft dit ook risico's in zich en werkt het juist averechts bij mensen die sterk complottheorieën aanhangen; dit vraagt echter nog verder onderzoek.
6. **Empathie en inleving:** mogelijk is het belangrijk om empathisch en niet-veroordelend te reageren op complotdenkers. Ook kan het mogelijk helpen om in het algemeen empathie te tonen voor

complotdenkers en te benadrukken dat zij het slachtoffer zijn van desinformatie die voor hen zelf schadelijke gevolgen kan hebben. Mogelijk werkt het ook om mensen te vragen zich in te leven in de gevolgen die complottheorieën kunnen hebben voor joden of moslims, en empathie (maar ook andere positieve gevoelens) ten aanzien van joden of moslims te versterken. Dit werkt namelijk om vooroordelen in het algemeen te verminderen. In hoeverre dit ook werkt voor specifiek antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën, is nog niet duidelijk; dit is nog een braakliggend onderzoeksterrein.

7. **Gevoel van controle versterken:** door mensen stil te laten staan bij situaties waarin zij controle ervaren en bij hun algehele gevoel van controle op hun leven, kan complotdenken mogelijk worden voorkomen en verminderd.
8. **Zelfbevestiging:** alhoewel de resultaten enigszins tegenstrijdig zijn, lijkt het erop dat wanneer mensen oefenen in zelfbevestiging (bijvoorbeeld iets schrijven over de waarden die ze zelf belangrijk vinden), zij minder vatbaar worden voor complotdenken. Mogelijk werkt dit vooral in combinatie met debunking.

Naast deze meer individuele of groepsaanpakken kan er ook gedacht worden aan meer maatschappelijke aanpakken, zoals vertrouwen in politiek herstellen, het verbeteren van de sociaal-economische situatie, extremisme aanpakken, en een aanpak vanuit socialemediaplatforms.

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

Complottheorieën zijn om verschillende redenen problematisch: ze kunnen bijvoorbeeld een gevaar zijn voor de volksgezondheid of geweld en extremisme aanwakkeren. Een specifiek probleem dat om aandacht vraagt, is dat een deel van de complottheorieën antisemitische of antimoslimracistische⁵ elementen bevatten. Sommige zijn zelfs geheel gewijd aan de theorie dat moslims en joden de wereld zouden willen overnemen. Over dit type complottheorieën gaat dit onderzoek. In onder meer het onderwijs worden docenten met deze complottheorieën geconfronteerd. Ze vragen zich af op welke manier ze hierop kunnen reageren of wat ze kunnen doen om dit te voorkomen. Onze hoofdvraag is:

Hoe kunnen we antisemitisme en antimoslimracistische (elementen in) complottheorieën tegengaan?

De deelvragen zijn:

1. Wat zijn antisemitische en antimoslimracistische (elementen in) complottheorieën en hoe herkennen we deze?
2. Wat is vanuit de internationale wetenschappelijke literatuur en vanuit de visies van experts bekend over wat werkt in het voorkomen en verminderen daarvan?
3. Welke praktische handvatten en tips levert de verzamelde kennis op voor het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs?
4. Welke kennis ontbreekt er in onderzoek naar het herkennen en aanpakken van (antisemitische en antimoslimracistische) complottheorieën?

⁵ Met antimoslimracisme doelen wij in dit rapport op de discriminatie, vooroordelen, stereotypering en stigmatisering van moslims. Dit wordt ook wel moslimdiscriminatie of islamofobie genoemd. Voor een discussie over deze terminologie, zie Lean (2019) en Meer en Modood (2019).

Om deze vragen te beantwoorden hebben we gekozen voor een literatuuronderzoek, gecombineerd met gesprekken met experts. In totaal maakten we gebruik van meer dan 200 bronnen, met name wetenschappelijke peer-reviewed studies. De geraadpleegde experts komen uit zowel de wetenschap als de praktijk (zie bijlage 1).

Hieronder vatten we de resultaten van ons onderzoek per deelvraag samen.

Onderzoeksvraag 1: Het herkennen van antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën

Historisch gezien zijn complottheorieën van alle tijden. Alle culturen en samenlevingen hebben er wel mee te maken gehad. We kunnen complottheorieën definiëren als verklarende overtuigingen over hoe meerdere actoren in geheime overeenstemming samenkomen om een verborgen doel te bereiken dat over het algemeen beschouwd wordt als onwettig en kwaadwillend. Simpel gezegd gaat het om het denken dat een groep mensen een geheim en kwaadaardig plan heeft. Ook is er sprake van 'patronen' (ogenschijnlijk niet-willekeurige opeenvolgingen van gebeurtenissen) en 'intentionaliteit' (verdachte gebeurtenissen die in gang gezet lijken te worden door intelligente actoren). In de praktijk komt het denken in patronen en intentionaliteit nogal eens tot uiting in uitspraken als: 'Niets gebeurt toevallig' of 'Alles is met elkaar verbonden'. Typerend aan antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën is dat er gesteld wordt dat de joden en/of moslims zo'n geheim en kwaadaardig plan zouden hebben. In de praktijk lopen antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën vaak door elkaar heen en lijken ze ook erg op elkaar. Ze leiden tot meer vooroordelen tegen joden en moslims, maar ook tegen andere minderheidsgroepen.

Voorheen werd complotdenken met name als pathologie benaderd, terwijl het in recent empirisch sociaalpsychologisch onderzoek juist geassocieerd wordt met de basale cognitieve functies van de mens. Het past dus bij hoe het menselijk brein functioneert.

In de literatuur zijn kenmerken van antisemitische en antimoslimracistische complotdenkers onderscheiden. Het geloven in antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën gaat over het algemeen gepaard met:

- geneigd zijn tot vooroordelen en stereotypen. 'Complot-stereotypen' richten zich op het politieke beeld van minderheden, zoals joden en moslims. Deze zouden: samen streven naar de macht, een geheime gezamenlijke manier hebben om mensen te bedriegen en de eigen groep belangrijker vinden;
- een wantrouwend wereldbeeld hebben en geen vertrouwen hebben in instituties en het politieke systeem. Complotdenkers komen voor onder zowel (extreem) rechts als (extreem) links politiek georiënteerde groepen;
- vaak (nationaal) narcistische eigenschappen hebben: ze geloven in het bijzonder dat de superioriteit van hun eigen land onvoldoende herkend wordt door wat zij zien als 'buitenstaanders', zoals joodse en moslimminderheden;
- gevoelens van onmacht hebben jegens de politiek. Met name als het om de politiek gaat kan dit ook uitmonden in antisemitisch en antimoslimracistisch complotdenken;
- zich bedreigd voelen door allerlei crisissituaties. Gevoelens van bedreiging kunnen niet alleen complotdenken veroorzaken, maar kunnen ook vooroordelen vergroten, bijvoorbeeld tegen joden en moslims;

- vaak over een verminderd analytisch vermogen beschikken. Daarnaast zijn complotdenkers vaak minder bereid om analytisch te denken. Uit onderzoek moet nog blijken of verminderd analytisch denken een belangrijke rol speelt bij complotdenken over minderheden, zoals joden en moslims.

De psychologische processen zijn niet los te zien van de maatschappelijke, meer sociologische ontwikkelingen. Complotdenken komt meer voor wanneer in de samenleving extremistische groepen aanwezig zijn, en in tijden van crisis zoals de coronacrisis.

Onderzoeksvraag 2: Mechanismen om antisemitisch en antimoslimracistisch complotdenken te verminderen en te voorkomen

In de literatuur vonden we verschillende aanwijzingen over mechanismen die kunnen werken om antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën te voorkomen en verminderen. We vatten deze samen in het schema op de volgende pagina.

Niet al deze mechanismen hebben een sterk bewijs; over *debunking* en *prebunking* is veel onderzoek gedaan, en deze aanpakken lijken onder de juiste voorwaarden effect te hebben. Maar de andere mechanismen zijn nog minder vaak onderzocht en het effect – maar ook de voorwaarden waaronder ze effect kunnen hebben – is nog minder duidelijk.

Werkzaam mechanisme	Wat het inhoudt	Wanneer het werkt en wanneer niet (do's en dont's)
Debunking	Het confronteren van complotdenkers met de correcte informatie met als doel om de complottheorie te ontkrachten	<ul style="list-style-type: none"> - Er wordt uitgelegd waarom de informatie onjuist is en er wordt correcte informatie gegeven. - De correcte informatie geldt als leidend en stereotypen worden niet herhaald. - De correcte informatie is afkomstig van een betrouwbare en vooral bekende bron; bijvoorbeeld een connectie op Facebook - De correcte informatie wordt eenvoudig gepresenteerd. - De correctie informatie wordt herhaald. - Gevoelens van woede en blijdschap worden zo veel mogelijk voorkomen; het stimuleren van gevoelens van verdriet kan juist wel helpen. - Bedreiging van de eigen identiteit wordt zo veel mogelijk voorkomen. - Er wordt een sociale norm gesteld; bijvoorbeeld door te laten zien dat veel mensen de correcte informatie onderschrijven, en dat discriminatie niet door de beugel kan en/of door anderen wordt afgekeurd.
Prebunking	Het vooraf voorlichting geven over het bestaan van complottheorieën en desinformatie, en de onderliggende, misleidende mechanismen benoemen en inzichtelijk maken	<ul style="list-style-type: none"> - Er wordt een actieve vorm gebruikt; bijvoorbeeld in de vorm van een spel of game, zodat de deelnemers zich de informatie actief eigen maken. - <i>Prebunking</i> wordt toegepast in combinatie met debunking.
Analytisch en logisch denken	Leren analytisch beredeneren	<ul style="list-style-type: none"> - Het gaat in het bijzonder om logisch denken. - Bij het aanleren van analytisch denken wordt er geen relatie gelegd met de politieke visie of complottheorie. - Er wordt expliciet aandacht besteed aan het leren van analytisch en logisch denken, en niet alleen 'mainstreamen' (dus niet alleen in andere vakken maar ook als apart vak). - Er wordt tevens expliciet aandacht besteed aan het tegengaan van discriminatie.

Priming	Kennis activeren zonder dat een persoon dit zich bewust realiseert	<ul style="list-style-type: none"> - Vanwege het tijdelijke effect moet de <i>priming</i>-activiteit direct voorafgaand aan een gesprek of interventie gericht op complotdenken worden uitgevoerd. - De deelnemer mag niet weten wat de bedoeling is, anders heeft het geen effect.
Ridiculiseren	Het belachelijk maken van complotdenkers om zo complotdenkers geen aantrekkelijke groep te maken om bij te willen horen	<ul style="list-style-type: none"> - Ridiculiseren door ruimte te geven aan racisme of antisemitisme werkt niet of averechts. Het gaat dan bijvoorbeeld om stereotiepe grappen over minderheden, waarbij het eigenlijk de bedoeling is om juist de mensen belachelijk te maken die deze stereotypen hebben. - Mogelijk werkt het alleen preventief en werkt het niet of zelfs averechts bij mensen die al complottheorieën aanhangen
Empathie en inleving	<ol style="list-style-type: none"> 1. Empathie voor de slachtoffers: in dit geval joden en moslims 2. Empathie voor complotdenkers; empathisch op hen reageren maar ook laten zien dat zij eigenlijk ook slachtoffer zijn 	<ul style="list-style-type: none"> - Empathie tonen kan averechts werken als het gaat om inleven in slachtoffers van een crisis; men gelooft dan eerder dat er een complot gaande is tegen de slachtoffers.
Gevoel van controle versterken	Bij mensen het gevoel versterken dat zij controle hebben over hun eigen leven en over de politiek; bijvoorbeeld door stil te staan bij situaties waarin zij controle ervaren	<ul style="list-style-type: none"> - Er wordt gewerkt aan het vergroten van het vertrouwen van mensen in rechtvaardige procedures door instituties. - Het negatieve effect van marginalisering wordt zoveel mogelijk voorkomen..
Zelfbevestiging	Mensen de mogelijkheid bieden om hun eigen waarden (datgene wat zij belangrijk vinden; bijvoorbeeld eerlijkheid of creativiteit) te benoemen of te bevestigen in situaties waarin hun zelfbeeld bedreigd wordt	<ul style="list-style-type: none"> - Zelfbevestiging werkt alleen bij debunking en niet bij prebunking. - Zelfbevestigingsoefening moet niet gerelateerd zijn aan complottheorieën.

Naast deze meer individuele en groepsaanpakken zijn er mogelijk ook aanpakken op maatschappelijk niveau:

- het herstellen van het vertrouwen in de politiek: dit vloeit voort uit wat er bekend is over wat zou werken bij complotdenkers, maar het is nog niet bewezen dat het werkt;
- het verbeteren van de sociaal-economische situatie; ook dit vloeit logisch voort uit wat bekend is over complotdenkers, maar er is nog niet bewezen dat dit werkt;
- extremismebestrijding: omdat er een overlap is en er overeenkomsten zijn met radicalisering/deelname aan extremistische groepen, kan de aanpak van extremisme ook bijdragen aan het verminderen van complotdenken en omgekeerd. Ook zou het mogelijk relevant kunnen zijn om in de aanpak van extremisme ook in te zetten op het verminderen van complotdenken;
- het stimuleren van socialemediaplatforms om maatregelen te nemen: dergelijke platforms kunnen invloed hebben door bijvoorbeeld bepaalde mensen of netwerken te verbannen.

Experts die we voor dit onderzoek raadpleegden (zie bijlage 1) benadrukken dat niet alleen individuele aanpakken van belang zijn, maar dat juist ook verkend moet worden welke meer maatschappelijke aanpakken effect kunnen hebben.

Onderzoeksvraag 3: Praktische tips

Uit dit onderzoek komen de volgende praktische tips naar voren voor onder meer het onderwijs:

Om te voorkomen dat leerlingen vatbaar worden voor complotdenken, kan het helpen om:

- Tip 1: Te investeren in analytische denken
- Tip 2: Leerlingen te leren hoe zij desinformatie en complotdenken kunnen herkennen (*prebunking*)
- Tip 3: Gevoelens van controle te vergroten
- Tip 4: Te laten zien wat de nadelige gevolgen zijn
- Tip 5: Vooroordelen en stereotypen te verminderen door middel van ontmoeting en inleving
- Tip 6: Een duidelijke norm te stellen

Wanneer docenten met leerlingen in gesprek gaan over complottheorieën kan het helpen om:

- Tip 7: De juiste 'modus' te stimuleren. Als docent probeer je dan om de klas in de juiste 'modus' krijgen (primen). Dit doe je door de leerlingen eerst een oefening te laten doen waarbij hun analytisch denken (tijdelijk) wordt versterkt: bijvoorbeeld een oefening waarbij ze een probleem moeten ontrafelen.

Daarnaast kan het helpen om te werken aan het (tijdelijk) versterken van het zelfvertrouwen/zelfbeeld van de leerlingen.

Voorkom daarbij dat gevoelens van woede of juist blijdschap vooraf versterkt worden; verdrietige gevoelens kunnen juist helpen om minder vatbaar te zijn voor complottheorieën.

Wanneer leerlingen complottheorieën aanhangen kan het helpen om:

- Tip 8: In detail uit te leggen waarom de theorieën niet kloppen en wat wel waar is (*debunking*).
- Tip 9: Empathisch te reageren
- Tip 10: Te zorgen voor deskundige hulp wanneer een leerling zorgelijk gedrag vertoont: complotdenken is erg complexe materie, zoals blijkt uit dit onderzoek. Op tijd de hulp inroepen van experts lijkt dan ook logisch.

We hebben deze praktische tips verder uitgewerkt in een korte handreiking voor (gast)docenten in het onderwijs.

Onderzoeksvraag 4: Aanbevelingen voor verder onderzoek

Als het gaat om het tegengaan van antisemitische en antimoslimracistische (elementen in) complottheorieën, lijken verschillende onderzoeksterreinen nog braak te liggen. We noemen hier de belangrijkste:

- Analytisch denken; hoe werkt het precies het beste? Via *priming* of het aanleren van analytisch denken? En in welke vorm precies?

- **Priming:** welke vormen van priming werken het beste om complottheorieën te verminderen?
- **Ridiculiseren:** er zijn aanwijzingen dat ridiculiseren als aanpak kan werken om complotdenken te voorkomen, maar mogelijk werkt die aanpak averechts bij mensen die al complotdenken. Of en hoe dit precies werkt zou dus verder uitgezocht moeten worden.
- **Empathie:** empathie zou mogelijk op twee manieren een verschil kunnen maken. Allereerst zou empathie voor complotdenkers kunnen zorgen voor verminderd complotdenken bij complotdenkers, maar deze hypothese is nog nauwelijks onderzocht. Ten tweede zou empathie voor joden en moslims mogelijk antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën kunnen verminderen, maar ook dat vraagt nog experimenteel onderzoek waarin dit wordt uitgetest.
- **Gevoel van controle versterken:** op welke manier kan bij mensen het gevoel van controle op de politiek (niet alleen tijdelijk maar ook langdurig) versterkt worden?
- **Self-affirmation** ofwel zelfbevestiging: als het gaat om het verminderen van complotdenken geeft deze aanpak gemengde resultaten. Mogelijk kan een meta-analyse hier meer duidelijkheid over geven.

De belangrijke aanbeveling is echter om de theoretische aanwijzingen die we hebben gevonden (zie onder deelvraag 2) uit te testen in de praktijk van het klaslokaal (zoals beschreven onder deelvraag 3), om zo een beter beeld te krijgen van hoe en wanneer de verschillende aanwijzingen werken en onder welke praktische en meer theoretische randvoorwaarden dit het geval is.

Tot slot liggen er nog veel vragen open over de maatschappelijke (dus minder individuele) aanpak van complotdenken. Onderzocht zou kunnen worden of vertrouwen herstellen in de politiek effectief kan zijn, net als het nemen van sociaal-economische maatregelen. Een belangrijke vraag voor verder onderzoek is in hoeverre en op welke manier er overlap is of overeenkomsten zijn tussen complotdenken en radicalisering / deelname aan extremistische groepen. Mogelijk zijn de lessen en kennis met betrekking de-radicalisering relevant voor het verminderen van complotdenken. Denk bijvoorbeeld aan de inzet van voormalige complotdenkers om beginnende complotdenkers te waarschuwen. Er zou dus verder onderzocht moeten worden in hoeverre dit werkt. Tevens zou er meer onderzoek gedaan kunnen worden naar de rol van socialemediaplatforms in het tegengaan van complotdenken: duidelijk is dat zij een rol hebben in het versterken van complotdenken, maar zij kunnen wellicht ook een rol spelen in het verminderen ervan. Welke maatregelen hierin het meest effectief zijn, zou nog diepgaander uitgezocht kunnen worden.

Adam-Troian, J., Chayinska, M., Paladino, M. P., Uluğ, Ö. M., Vaes, J., & Wagner-Egger, P. (2021). Of precarity and conspiracy: Introducing a socio-functional model of conspiracy beliefs. Geraadpleegd op 1-03-2021 via www.google.nl

Altemeyer, B. (1998). The other 'authoritarian personality'. In B. Gawronski (Ed.). *Advances in experimental social psychology* (Vol. 30, pp. 47-92). Academic Press.

Altgilbers, M. (2021). *Combating Conspiracy Theories: An Attitudes-Based Approach* (Doctoral dissertation, University of Arkansas).

Amazeen, M., & Krishna, A. (2020). Correcting vaccine misinformation: recognition and effects of source type on misinformation via perceived motivations and credibility. *Available at SSRN 3698102*.

Andrade, G. (2020). Medical Conspiracy Theories: Cognitive Science and Implications for Ethics. *Medicine, Health Care and Philosophy*, 23, 505-518.

Anderson, J., & Ferguson, R. (2018). Demographic and ideological correlates of negative attitudes towards asylum seekers: A meta-analytic review. *Australian journal of psychology*, 70(1), 18-29.

Aranda, E., & Rebollo-Gil, G. (2004). Ethnoracism and the 'Sandwiched' Minorities. *American Behavioral Scientist*, 47(7), 910-927.

Asante, A., Briels, B., Broekroelofs, R., Cadat Lampe R., van Eden D., Felten, H., van Hinsberg, A., Kros, K., Poerwoatmodjo, J., Vlug, J. (2022) *Geen ruimte voor discriminatie Handreiking voor gemeenten voor het tegengaan van anti-Zwart racisme, antisemitisme, antimoslimracisme, antiziganisme en lhbt+ discriminatie*. Movisie: Utrecht

Aston, N. (2004). Burke and the Conspirational Origins of the French Revolution: Some Anglo-French Resemblances. In B. Coward, & J. Swann (Eds.). *Conspiracies and Conspiracy Theories in Early Modern Europe: From the Waldensians to the French Revolution* (pp. 213-234). New York: Routledge.

Avramov, K., Gatov, V., & Yablokov, I. (2020). Conspiracy Theories and Fake News. In M. Butter & P. Knight (Eds.). *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (pp. 510-524). New York: Routledge.

B44S! (2020) *5 manieren waarop je weerbaarder wordt tegen complotdenken!* Geraadpleegd op 1 februari 2022 van [5 manieren waarop je weerbaarder wordt tegen complotdenken! - B44S! | Onderzoek, advies en opleiding](#)

Banas, J. A., & Miller, G. (2013). Inducing Resistance to Conspiracy Theory Propaganda: Testing Inoculation and Metainoculation Strategies. *Human Communication Research*, 39(2):184-207.

Barron, D., Furnham, A., Weis, L., Morgan, K. D., Towell, T., & Swami, V. (2018). The relationship between schizotypal facets and conspiracist beliefs via cognitive processes. *Psychiatry research*, 259, 15-20.

Barna, I., & Knap, Á. (2021). An exploration of coronavirus-related online antisemitism in Hungary using quantitative topic model and qualitative discourse analysis. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 7(3), 80-100.

Basol, M., Roozenbeek, J., Berriche, M., Uenal, F., McClanahan, W.P., & Van der Linden, S (2021). Towards Psychological Herd Immunity: Cross-cultural Evidence for Two Prebunking Interventions Against COVID-19 Misinformation. *Big Data & Society*, 8(1), 1-18. <https://doi.org/10.1177/%2F205395172111013868>.

- Beene, S., & Greer, K. (2021). A call to action for librarians: Countering conspiracy theories in the age of QAnon. *The Journal of Academic Librarianship*, 47(1), 102292.
- Bergmann, E. (2018). *Conspiracy & Populism: The Politics of Misinformation*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Bertin, P., Marinthe, G., Biddlestone, M., & Delouvé, S. (2022). Investigating the identification-prejudice link through the lens of national narcissism: The role of defensive group beliefs. *Journal of Experimental Social Psychology*, 98, 104252.
- Bertuzzi, N. (2021). Conspiracy theories and social movements studies: A research agenda. *Sociology Compass*, 15(12), e12945.
- Beunder, A., & Van den Heuvel, L. (2021) 'Dat is allemaal bewezen'. *De Groene Amsterdammer*. Geraadpleegd op 1 februari 2021 van '[Dat is allemaal bewezen](#)' – De Groene Amsterdammer
- Bierwiazzonek, K., Kunst, J., & Pich, O. (2020). Belief in COVID-19 Conspiracy Theories Reduces Social Distancing over Time. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 12(4), 1270-1285.
- Bilewicz, M. (2021). Explaining The Jew-Hatred: The structure and psychological antecedents of antisemitic beliefs. In M. Butter, & P. Knights (Eds). *The Routledge International Handbook of Discrimination, Prejudice and Stereotyping* (pp. 136-149). New York: Routledge.
- Blanchard, F. A., Crandall, C. S., Brigham, J. C., & Vaughn, L. A. (1994). Condemning and condoning racism: A social context approach to interracial settings. *Journal of Applied Psychology*, 79(6), 993.
- Bonetto, E., Troian, J., Varet, F., Lo Monaco, G., & Girandola, F. (2018). Priming resistance to persuasion decreases adherence to conspiracy theories. *Social Influence*, 13(3), 125-136.
- Broekroelofs, R., & Felten, H. (2019) *Priming in de praktijk. Verkenning naar onbewuste vooroordelen verminderen via priming*. Utrecht: Kennisplatform Integratie en Samenleving.
- Broekroelofs, R., & Felten, H. (2021) *Werkt kritisch denken stimuleren bij kinderen om discriminatie te verminderen?* Utrecht: Kennisplatform Integratie en Samenleving. Geraadpleegd op 14-02-2022 van [Werkt kritisch denken stimuleren bij kinderen om discriminatie te verminderen? | Kennisplatform Inclusief Samenleven \(kis.nl\)](#)
- Brotherton, R. (2015). *Suspicious Minds: Why We Believe Conspiracy Theories*. New York: Bloomsbury Sigma.
- Brown, C. J. (2012). *Irony of Ironies?: 'Metadispargement' Humor and Its Impact on Prejudice* (Doctoral dissertation).
- Bruder, M., Haffke, P., Neave, N., Nouripanah, N., & Imhoff, R. (2013). Measuring individual differences in generic beliefs in conspiracy theories across cultures: conspiracy mentality questionnaire. *Frontiers in Psychology*, 4, Article 225.
- Byford, J. (2011). *Conspiracy Theories: A Critical Introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Carnahan, D., Hao, Q., Jiang, X., & Lee, H. (2018). Feeling fine about being wrong: The influence of self-affirmation on the effectiveness of corrective information. *Human Communication Research*, 44(3), 274-298.
- Caroti, D., Adam-Troian, J., & Arciszewski, T. (2021). Reducing Teachers' Unfounded Beliefs Through Critical-Thinking Education: A Non-Randomized Controlled Trial. <https://doi.org/10.31234/osf.io/tjyf9>
- Carr, M. (2006). You Ik heb een stomme vraag over stereo matrix nog ... Are Now Entering Eurabia. *Race & Class* 48(1), 1-22.

- Carr, M. (2011). The Moriscos: A Lesson From History. *Arches Quarterly* 4(8), 10-17.
- Carriere, K. R., Hallahan, A., & Moghaddam, F. M. (2020). The effect of perceived threat on human rights: A meta-analysis. *Group Processes & Intergroup Relations*. October 17.
- Chandrasekharan, E., Pavalanathan, U., Srinivasan, A., Glynn, A., Eisenstein, J., & Gilbert, E. (2017). You can't stay here: The efficacy of reddit's 2015 ban examined through hate speech. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 1(CSCW), 1-22.
- Chetty, D. (2018). Racism as 'reasonableness': Philosophy for children and the gated community of inquiry. *Ethics and Education*, 13(1), 39-54.
- Cialdini, R. B., Kallgren, C. A., & Reno, R. R. (1991). A Focus Theory of Normative Conduct: A Theoretical Refinement and Reevaluation of the Role of Norms in Human Behavior. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*. Vol. 24. (pp. 201-234). San Diego: Academic Press.
- Clarke, S. (2007). Conspiracy Theories and the Internet: Controlled Demolition and Arrested Development. *Episteme* 4(2), 167-180.
- Compton, J. (2013). Inoculation theory. In J. P. Dillard & L. Shen (Eds.), *The SAGE handbook of persuasion: Developments in theory and practice* (pp. 220-236). Los Angeles: Sage Publications.
- Compton, J., Van der Linden, S., Cook, J., & Basol, M. (2021). Inoculation theory in the post-truth era: Extant findings and new frontiers for contested science, misinformation, and conspiracy theories. *Social and Personality Psychology Compass*, 15(6), Article e12602
- Coward, B., & Swann, J. (Eds.) (2004). *Conspiracies and Conspiracy Theories in Early Modern Europe: From the Waldensians to the French Revolution*. New York: Routledge.
- Crandall, C. S., Eshleman, A., & O'Brien, L. (2002). Social norms and the expression and suppression of prejudice: the struggle for internalization. *Journal of personality and social psychology*, 82(3), 359.
- Demirtaş-Madran, H. A. (2020). Exploring the motivation behind discrimination and stigmatization related to COVID-19: A social psychological discussion based on the main theoretical explanations. *Frontiers in Psychology*, 11, 3204.
- Dijksterhuis, A. (2006). *Het slimme onbewuste. Denken met gevoel*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Douglas, K.M. (2021). COVID-19 Conspiracy Theories. *Group Processes & Intergroup Relations* 24(2), 270-275.
- Douglas, K. M., & Sutton, R. M. (2018). Why conspiracy theories matter: A social psychological analysis. *European Review of Social Psychology*, 29(1), 256-298.
- Douglas, K. M., Sutton, R. M., Callan, M. J., Dawtry, R. J., & Harvey, A. J. (2016). Someone is pulling the strings: Hypersensitive agency detection and belief in conspiracy theories. *Thinking & Reasoning*, 22(1), 57-77.
- Douglas, K. M., Sutton, R. M., & Cichocka, A. (2019). Belief in conspiracy theories: Looking beyond gullibility. In J. P. Forgas & R. Baumeister (Eds.), *The Social Psychology of Gullibility. Conspiracy Theories, Fake News and Irrational Beliefs*. (pp. 61-76). New York: Routledge.
- Duckitt, J., & Sibley, C. G. (2007). Right wing authoritarianism, social dominance orientation and the dimensions of generalized prejudice. *European Journal of Personality*, 21(2), 113-130.

Dyer, K. D., & Hall, R. E. (2019). Effect of critical thinking education on epistemically unwarranted beliefs in college students. *Research in Higher Education, 60*(3), 293-314.

Dyrendal, A. (2020). Conspiracy beliefs about Jews and Muslims in Norway. *The shifting boundaries of prejudice: Antisemitism and islamophobia in contemporary Norway*, 187-210.

Dyrendal, A., & Jolley, D. (2020). Conspiracy theories in the classroom: Problems and potential solutions. *Religions, 11*(10), 494.

Dyrendal, A., Kennair, L. E. O., & Bendixen, M. (2021). Predictors of belief in conspiracy theory: The role of individual differences in schizotypal traits, paranormal beliefs, social dominance orientation, right wing authoritarianism and conspiracy mentality. *Personality and Individual Differences*, vol. 173, 110645.

Dyrendal, A., Kennair, L. E. O., & Lewis, J. R. (2018). The role of conspiracy mentality and paranormal beliefs in predicting conspiracy beliefs among neopagans. *International Journal for the Study of New Religions, 8*(1), 73-97.

Ecker, U. K., Lewandowsky, S., Cook, J., Schmid, P., Fazio, L. K., Brashier, N., ... & Amazeen, M. A. (2022). The psychological drivers of misinformation belief and its resistance to correction. *Nature Reviews Psychology, 1*(1), 13-29.

Ekehammar, B., Akrami, N., Gylje, M., & Zakrisson, I. (2004). What matters most to prejudice: Big five personality, social dominance orientation, or right-wing authoritarianism? *European journal of Personality, 18*(6), 463-482.

El Soufi, N., & See, B. H. (2019). Does explicit teaching of critical thinking improve critical thinking skills of English language learners in higher education? A critical review of causal evidence. *Studies in educational evaluation, 60*, 140-162.

Epton, T., & Harris, P. R. (2008). Self-affirmation promotes health behavior change. *Health Psychology, 27*(6), 746-752.

Evanega, S., Lynas, M., Adams, J., Smolenyak, K., & Insights, C. G. (2020). Coronavirus misinformation: quantifying sources and themes in the COVID-19 'infodemic'. *JMIR Preprints, 19*(10), 2020.

Farinelli, F. (2021) *Conspiracy theories and right-wing extremism. Insights and recommendations for P/CVE*. Geraadpleegd op 02-03-2021 via [ran_conspiracy_theories_and_right-wing_2021_en.pdf](#)

Fasce, A., & Picó, A. (2019). Science as a vaccine. *Science & Education, 28*(1), 109-125.

Felten, H., Taouanza, I., Broekroelofs, R., Vijlbrief, A., & Cankor, E. (2020) *Wat werkt bij het verminderen van discriminatie?* Utrecht: Kennisplatform Integratie en Samenleving.

Friedman, J. (1987). Jewish Conversion, the Spanish Pure Blood Laws and Reformation: A Revisionist View of Racial and Religious Antisemitism. *The Sixteenth Century Journal, 18*(1), 3-30.

Frindte, W., Wettig, S., & Wammetsberger, D. (2005). Old and New Anti-Semitic Attitudes in the Context of Authoritarianism and Social Dominance Orientation—Two Studies in Germany. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology, 11*(3), 239-266.

Fritsche, I., Jonas, E., & Kessler, T. (2011). Collective reactions to threat: Implications for intergroup conflict and for solving societal crises. *Social Issues and Policy Review, 5*(1), 101-136.

Galinsky, A.D., & Moskowitz, G.B. (2000). Perspective-taking: Decreasing Stereotype Expression, Stereotype Accessibility, and In-group Favoritism. *Journal of personality and social psychology, 78*(4), 708-724.

- Garner, S., & Selod, S. (2015). The Racialization of Muslims: Empirical Studies of Islamophobia. *Critical Sociology*, 41(1), 9-19.
- Garry, J., Ford, R., & Johns, R. (2020). Coronavirus Conspiracy Beliefs, Mistrust, and Compliance: Taking Measurement Seriously. *Psychological Medicine*, 1-11.
<https://doi.org/10.1017/S0033291720005164>.
- Gawronski, B., & Bodenhausen, G. V. (2006). Associative and propositional processes in evaluation: an integrative review of implicit and explicit attitude change. *Psychological bulletin*, 132(5), 692-731.
- Gawronski, B., Deutsch, R., Mbirkou, S., Seibt, B., & Strack, F. (2008). When 'just say no' is not enough: Affirmation versus negation training and the reduction of automatic stereotype activation. *Journal of experimental social psychology*, 44(2), 370-377.
- Gentzkow, M. A., & Shapiro, J. M. (2004). Media, Education and Anti-Americanism in the Muslim World. *Journal of economic perspectives*, 18(3): 117-133.
- Georgiou, N., Delfabbro, P., & Balzan, R. (2019). Conspiracy beliefs in the general population: The importance of psychopathology, cognitive style and educational attainment. *Personality and Individual Differences*, 151, Article 109521.
- Gligorić, V., da Silva, M. M., Eker, S., Van Hoek, N., Nieuwenhuijzen, E., Popova, U., & Zeighami, G. (2021). The usual suspects: How psychological motives and thinking styles predict the endorsement of well-known and COVID-19 conspiracy beliefs. *Applied Cognitive Psychology*, May 26.
- Goertzel, T. (1994). Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology*, 15 (4), 731-742.
- Golec de Zavala, A., & Cichocka, A. (2012). Collective narcissism and anti-Semitism in Poland. *Group Processes & Intergroup Relations*, 15(2), 213-229.
- Gordijn, E., & Wigboldus, D. (2013). Stereotypen. In R. Vonk (Red.). *Sociale psychologie*. Groningen/Houten: Noordhoff.
- Goreis, A., & Voracek, M. (2019). A systematic review and meta-analysis of psychological research on conspiracy beliefs: Field characteristics, measurement instruments, and associations with personality traits. *Frontiers in psychology*, 10, 205.
- Graf, A., Fathi, S., & Paul, L. (Eds.) (2011). *Orientalism and Conspiracy: Politics and Conspiracy Theory in the Islamic World*. London/New York: I.B. Tauris.
- Gray, M. (2010). *Conspiracy Theories in the Arab World: Sources and Politics*. New York: Routledge.
- Greenaway, K. H., Louis, W. R., Hornsey, M. J., & Jones, J. M. (2014). Perceived control qualifies the effects of threat on prejudice. *British Journal of Social Psychology*, 53 (3), 422-442.
- Grodzicka, E. D., & Harambam, J. (2021). What should academics do about conspiracy theories? Moving beyond debunking to better deal with conspiratorial movements, misinformation and post-truth. *Journal for Cultural Research*, 25(1), 1-11.
- Guthrie, S.E. (1993). *Faces in the Clouds: A New Theory of Religion*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Hafez, F. (2016). Comparing anti-Semitism and Islamophobia: The State of the Field. *Islamophobia Studies Journal*, 3(2), 16-34.
- Harambam, J. (2020). London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Harambam, J., & Aupers, S. (2017). 'I am not a conspiracy theorist': Relational identifications in the Dutch conspiracy milieu. *Cultural Sociology*, 11(1), 113-129.

Harsin, J. (2018). Post-Truth and Critical Communication Studies. *Communications*, 1-33. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228613.013.757>.

Hartman, T.K., Marshall, M., Stocks, T.V.A., McKay, R., Bennet, K., Butter, S., Miller, J.B., Hyland, P., Levita, L., Martinez, A.P., Mason, L., McBride, O., Murphy, J., Shevlin, M., Vallières, F., & Bentall, R.P. (2021). Different Conspiracy Theories Have Different Psychological and Social Determinants: Comparison of Three Theories About the Origins of the COVID-10 Virus in a Representative Sample of the UK Populations. *Frontiers in Political Sciences* 3, 1-17. <https://doi.org/10.3389/fpos.2021.642510>.

Heaven, P. C., Ciarrochi, J., & Leeson, P. (2011). Cognitive ability, right-wing authoritarianism, and social dominance orientation: A five-year longitudinal study amongst adolescents. *Intelligence*, 39(1), 15-21.

Hins, A. W. (2018). De taak van sociale media bij het bestrijden van desinformatie. *Mediaforum*, 30(6), 171-175.

Hofstadter, R. (1964). The Paranoid Style in American Politics. *Harper's Magazine*, November, 77-86.

Hornsey, M. J., Chapman, C. M., Alvarez, B., Bentley, S., Salvador Casara, B. G., Crimston, C. R., ... & Jetten, J. (2021). To what extent are conspiracy theorists concerned for self versus others? A COVID-19 test case. *European Journal of Social Psychology*, 51(2), 285-293.

Horta Ribeiro, M., Jhaver, S., Zannettou, S., Blackburn, J., Stringhini, G., De Cristofaro, E., & West, R. (2021). Do platform migrations compromise content moderation? evidence from r/the_donald and r/incels. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 5(CSCW2), 1-24.

Hunt, L. (2016). *Politics, Culture and Class in the French Revolution*. Oakland, California: University of California Press.

Iles, I. A., Gillman, A. S., Platter, H. N., Ferrer, R. A., & Klein, W. M. (2021). Investigating the Potential of Inoculation Messages and Self-Affirmation in Reducing the Effects of Health Misinformation. *Science Communication*, 43(6), 768-804.

Imhoff, R., & Bruder, M. (2014). Speaking (un-) truth to power: Conspiracy mentality as a generalised political attitude. *European Journal of Personality*, 28(1), 25-43.

Imhoff, R., & Lamberty, P. (2018). How paranoid are conspiracy believers? Toward a more fine-grained understanding of the connect and disconnect between paranoia and belief in conspiracy theories. *European Journal of Social Psychology*, 48(7), 909-926.

Imhoff, R., Zimmer, F., Klein, O., António, J. H., Babinska, M., Bangerter, A., ... & Van Prooijen, J. W. (2022). Conspiracy mentality and political orientation across 26 countries. *Nature human behaviour*, 17 January, 1-12.

Islam, M. S., Kamal, A. H. M., Kabir, A., Southern, D. L., Khan, S. H., Hasan, S. M., ... & Seale, H. (2021). COVID-19 vaccine rumors and conspiracy theories: The need for cognitive inoculation against misinformation to improve vaccine adherence. *PLoS one*, 16(5), e0251605.

Jacobs, J. (1991). Little St. Hugh of Lincoln: Researches in History, Archaeology, and Legend. In Dundes, A. (Ed.). *The Blood Libel Legend: A Casebook in Anti-Semitic Folklore* (41-71). Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Jansen, C. H. G. (2021). *Het effect van narrativiteit op de geloofwaardigheid en overtuigingskracht van complottheorieën*. Masterthesis. Nijmegen: Radboud Universiteit

Jhaver, S., Boylston, C., Yang, D., & Bruckman, A. (2021). Evaluating the effectiveness of deplatforming as a moderation strategy on Twitter. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 5(CSCW2), 1-30.

Jolley, D., & Douglas, K. M. (2014). The social consequences of conspiracism: Exposure to conspiracy theories decreases intentions to engage in politics and to reduce one's carbon footprint. *British Journal of Psychology*, 105(1), 35-56.

Jolley, D., & Douglas, K. M. (2017). Prevention is better than cure: Addressing anti-vaccine conspiracy theories. *Journal of Applied Social Psychology*, 47(8): 459-469.

Jolley, D., Meleady, R., & Douglas, K. M. (2020). Exposure to Intergroup Conspiracy Theories Promotes Prejudice which Spreads Across Groups. *British Journal of Psychology*, 111(1), 17-35.

Kalmar, I. (2009). Anti-Semitism and Islamophobia: The Formation of a Secret. *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge*, 7(2), 135-144.

Kalmar, I. (2020). Islamophobia and anti-antisemitism: the case of Hungary and the 'Soros plot'. *Patterns of Prejudice*, 54(1-2), 182-198.

Kapantai, E., Christopoulou, A., Berberidis, C., & Peristeras, V. (2021). A systematic literature review on disinformation: Toward a unified taxonomical framework. *New media & society*, 23(5), 1301-1326.

Katsaounidou, A., Vrysis, L., Kotsakis, R., Dimoulas, C., & Veglis, A. (2019). MATHe the game: A serious game for education and training in news verification. *Education Sciences*, 9(2), 155.

Kofta, M., & Sedek, G. (2005). Conspiracy Stereotypes of Jews during Systemic Transformation in Poland. *International Journal of Sociology*, 35(1): 40-64.

Kofta, M., Soral, W., & Bilewicz, M. (2020). What breeds conspiracy antisemitism? The role of political uncontrollability and uncertainty in the belief in Jewish conspiracy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 118(5), 900-918.

Landelijk Steunpunt Extremisme (2021). *Samenzweringen: herkennen van en omgaan met problematisch gedrag*. Zeist: Landelijk Steunpunt Extremisme.

Langer, A. (2021). The Eternal George Soros: The Rise of an Antisemitic and Islamophobic Conspiracy Theory. In A. Önnersfors, & A. Krouwel (Eds.). *Europe: Continent of Conspiracies* (162-184). New York: Routledge.

Langmuir, G. I. (1991). Thomas of Monmouth: Detector of Ritual Murder. In A. Dundes (Ed.). *The Blood Libel Legend: A Casebook in Anti-Semitic Folklore* (3-40). Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Lantian, A., Bagneux, V., Delouvé, S., & Gauvrit, N. (2021). Maybe a free thinker but not a critical one: High conspiracy belief is associated with low critical thinking ability. *Applied Cognitive Psychology*, 35(3), 674-684.

Lantian, A., Muller, D., Nurra, C., Klein, O., Berjot, S., & Pantazi, M. (2018). Stigmatized beliefs: Conspiracy theories, anticipated negative evaluation of the self, and fear of social exclusion. *European Journal of Social Psychology*, 48(7), 939-954.

Lean, N. C. (2019). The Debate over the Utility and Precision of the Term 'Islamophobia'. In I. Zempi, & A. Imran (Eds.). *The Routledge International Handbook of Islamophobia* (pp. 11-17). New York: Routledge.

Leventhal, G. S. (1980). What should be done with equity theory?. In *Social exchange* (pp. 27-55). Boston (MA): Springer.

Lewandowsky, S., Cook, J., Ecker, U. K. H., Albarracín, D., Amazeen, M. A., Kendeou, P., Lombardi, D., Newman, E. J., Pennycook, G., Porter, E. Rand, D. G., Rapp, D. N., Reifler, J., Roozenbeek, J., Schmid, P., Seifert, C. M., Sinatra, G. M., Swire-Thompson, B., van der Linden, S., Vraga, E. K., Wood, T. J., & Zaragoza, M. S. (2020). *The Debunking Handbook 2020*. Verkrijgbaar op <https://sks.to/db2020>. DOI:10.17910/b7.118

- Lewandowsky, S., & Yesilada, M. (2021). Inoculating against the spread of Islamophobic and radical-Islamist disinformation. *Cognitive Research: Principles and Implications*, 6(1), 1-15.
- Lyons, B. A., Farhart, C. E., Hall, M. P., Kotcher, J., Levendusky, M., Miller, J. M., ... & Zhao, X. (2021). Self-Affirmation and Identity-Driven Political Behavior. *Journal of Experimental Political Science*, 1-16. doi:10.1017/XPS.2020.46
- Lucassen, L. (2020). Door sociale media en polariserende politici steekt het antisemitisme weer de kop op. Trouw Geraadpleegd op 1 februari 2021 van [Door sociale media en polariserende politici steekt het antisemitisme weer de kop op | Trouw](#)
- Maftai, A., & Holman, A.C. (2020). Beliefs in Conspiracy Theories, Intolerance of Uncertainty, and Moral Disengagement During the Coronavirus Crisis. *Ethics & Behavior*, 1-11. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1080/10508422.2020.1843171>.
- March, E., & Springer, J. (2019). Belief in conspiracy theories: The predictive role of schizotypy, Machiavellianism, and primary psychopathy. *PLoS ONE*, 14(12), e0225964.
- Marin, L. M., & Halpern, D. F. (2011). Pedagogy for developing critical thinking in adolescents: Explicit instruction produces greatest gains. *Thinking skills and creativity*, 6(1), 1-13.
- Mashuri, A., & Zaduqisti, E. (2015). The effect of intergroup threat and social identity salience on the belief in conspiracy theories over terrorism in Indonesia: Collective angst as a mediator. *International Journal of Psychological Research*, 8(1), 24-35.
- Matar, N. (1999). *Turks, Moors, and Englishmen in the Age of Discovery*. New York: Columbia University Press.
- McQueen, A., & Klein, W. M. (2006). Experimental manipulations of self-affirmation: A systematic review. *Self and Identity*, 5(4), 289-354.
- Meer, N. (2013). Racialization and Religion: Race, Culture and Difference in the Study of Antisemitism and Islamophobia. *Ethnic and Racial Studies*, 36(3), 385-398.
- Meer, N., & Modood, T. (2019). Islamophobia as the Racialization of Muslims. In I. Zempi. & A. Imran (Eds.). *The Routledge International Handbook of Islamophobia*. (pp. 11-17). New York: Routledge.
- Meuleman, B., Abts, K., Sloopmaeckers, K., & Meeusen, C. (2017). Gedifferentieerde dreiging en de verklaring van vooroordelen: Anti-immigranten attitudes, islamofobie, antisemitisme en homonegativiteit vergeleken. *Sociologos*, 38(1-2), 49-77.
- Mikušková, E. (2018). Conspiracy Beliefs of Future Teachers. *Current Psychology*, 37(19).
- Monteith, M. J., Deneen, N. E., & Tooman, G. D. (1996). The effect of social norm activation on the expression of opinions concerning gay men and Blacks. *Basic and applied social psychology*, 18(3), 267-288.
- Morris, J. S. (2009). The Daily Show with Jon Stewart and audience attitude change during the 2004 party conventions. *Political Behavior*, 31(1), 79-102.
- Nefes, T. S., & Romero-Reche, A. (2020). Sociology, social theory and conspiracy theory. In M. Butter, & P. Knight (Eds.). *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (94-107). London /New York: Routledge.
- Nera, K., Leveaux, S., & Klein, P. P. (2020). A 'conspiracy theory' conspiracy? A mixed methods investigation of laypeople's rejection (and acceptance) of a controversial label. *International Review of Social Psychology*, 33(1).
- Newheiser, A. K., Farias, M., & Tausch, N. (2011). The functional nature of conspiracy beliefs: Examining the underpinnings of belief in the Da Vinci Code conspiracy. *Personality and Individual Differences*, 51(8), 1007-1011.

Nussbaum, M.C. (2012). *The New Religious Intolerance: Overcoming the Politics of Fear*. Cambridge (MA) & London: Harvard University Press.

Nyhan, B., & Reifler, J. (2019). The roles of information deficits and identity threat in the prevalence of misperceptions. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 29(2), 222-244.

Orosz, G., Krekó, P., Paskuj, B., Tóth-Király, I., Bóthe, B., & Roland-Lévy, C. (2016). Changing Conspiracy Beliefs Through Rationality and Ridiculing. *Frontiers in Psychology* 7, 1-9.

Pagán, V. E. (2005). *Conspiracy Narratives in Roman History*. Austin: University of Texas Press.

Pagán, V. E. (2020). Conspiracy Theories in the Roman Empire. In M. Butter & P. Knight (Eds.). *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (531-541). New York: Routledge.

Parsons, S., Simmons, W., Shinhooster, F., & Kilburn, J. (1999). A test of the grapevine: An empirical examination of conspiracy theories among African Americans. *Sociological Spectrum*, 19(2), 201-222.

Pipes, D. (1997). *Conspiracy: How the Paranoid Style Flourishes and Where it Comes From*. New York: Simon & Schusters.

Poon, K. T., Chen, Z., & Wong, W. Y. (2020). Beliefs in conspiracy theories following ostracism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 46(8), 1234-1246.

Pollard, J. (2016). Skinhead Culture: The Ideologies, Mythologies, Religions and Conspiracy Theories of Racist Skinheads. *Patterns of Prejudice* 50(4-5), 398-419.

Power, J.G., Murphy, S.T., & Coover, G. (1996). Priming Prejudice: How Stereotypes and Counter-stereotypes Influence Attribution of Responsibility and Credibility Among Ingroups and Outgroups. *Human Communication Research* 23(1), 36-58.

Price, M. (2004). The 'Foreign Plot' and the French Revolution: A Reappraisal. In B. Coward & J. Swann (Eds.). *Conspiracies and Conspiracy Theories in Early Modern Europe: From the Waldensians to the French Revolution* (255-268). New York: Routledge.

Pummerer, L., Böhm, R., Lilleholt, L., Winter, K., Zettler, I., & Sassenberg, K. (2021). Conspiracy Theories and Their Societal Effects During the COVID-19 Pandemic. *Social Psychological and Personality Science*, 1-11. <https://doi.org/10.1177/2F19485506211000217>.

Pytlik, N., Soll, D., & Mehl, S. (2020). Thinking Preferences and Conspiracy Belief: Intuitive Thinking and the Jumping to Conclusions-Bias as a Basis for the Belief in Conspiracy Theories. *Front Psychiatry*. September 18.

Radicalization Awareness Network (RAN) (2020). *RAN small-scale expert meeting 'The role of conspiracy theories in radicalisation processes'*. EU. Geraadpleegd op 1 februari 2022 van [ran_paper_conspiracy-myths-expert-meeting_en.pdf](https://www.europa.eu/ran/paper-conspiracy-myths-expert-meeting_en.pdf) (europa.eu)

Roisman, J. (2006). *The Rhetoric of Conspiracy in Ancient Athens*. Los Angeles: University of California Press.

Rottweiler, B., & Gill, P. (2020). Conspiracy Beliefs and Violent Extremist Intentions: The Contingent Effect of Self-efficacy, Self-control and Law-related Morality. *Terrorism and Political Violence*, 1-20. <https://doi.org/10.1080/09546553.2020.1803288>.

- Strickland, D.H. (2003). *Saracens, Demons and Jews: Making Monsters in Medieval Art*. Princeton/Oxford: Princeton University Press.
- Swami, V., Chamorro-Premuzic, T., & Furnham, A. (2010). Unanswered Questions: A Preliminary Investigation of Personality and Individual Difference Predictors of 9/11 Conspiracist Beliefs. *Applied Cognitive Psychology*, 24(6), 749-761.
- Swami, V., Coles, R., Stieger, S., Pietschnig, J., Furnham, A., Rehim, S., & Voracek, M. (2011). Conspiracist Ideation in Britain and Austria: Evidence of a Monological Belief System and Associations Between Individual Psychological Differences and Real-World and Fictitious Conspiracy Theories. *British Journal of Psychology*, 102(3), 443-463.
- Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., & Furnham, A. (2014). Analytic Thinking Reduces Belief in Conspiracy Theories. *Cognition* 133(3), 572-585.
- Tangherlini, T. R., Shabsavari, S., Shahbazi, B., Ebrahimzadeh, E., & Roychowdhury, V. (2020). An automated pipeline for the discovery of conspiracy and conspiracy theory narrative frameworks: Bridgegate, Pizzagate and storytelling on the web. *PLoS ONE*, 15(6), e0233879.
- Tankard, M. E., & Paluck, E. L. (2016). Norm perception as a vehicle for social change. *Social Issues and Policy Review*, 10(1), 181-211.
- Taylor, K. (2007). Disgust is a factor in extreme prejudice. *British Journal of Social Psychology*, 46(3), 597-617.
- Teter, M. (2020). *Blood Libel: On the Trail of an Antisemitic Myth*. Cambridge, (MA): Harvard University Press.
- Terren, L., & Borge-Bravo, R. (2021). Echo chambers on social media: a systematic review of the literature. *Review of Communication Research*, 9, 99-118.
- Thomas, P. B., Riehm, D., Glenski, M., & Weninger, T. (2021). Behavior change in response to subreddit bans and external events. *IEEE Transactions on Computational Social Systems*, 8(4), 809-818.
- Todd, A.R., & Galinsky, A.D. (2014). Perspective taking As a Strategy for Improving Intergroup Relations: Evidence, Mechanisms, and Qualifications. *Social and Personality Psychology Compass* 8(7), 374-387.
- Tokmetzis, D. (2018) "Deze rechts-populistische complottheorie wil maar niet verdwijnen". Geraadpleegd op 21 maart 2022 van [Deze rechts-populistische complottheorie wil maar niet verdwijnen - De Correspondent](#)
- Trujillo, M. Z., Rosenblatt, S. F., Jáuregui, G. D. A., Moog, E., Samson, B. P. V., Hébert-Dufresne, L., & Roth, A. M. (2021). When the echo chamber shatters: Examining the use of community-specific language post-subreddit ban. *arXiv preprint arXiv:2106.16207*.
- Tsao, S. F., Chen, H., Tisseverasinghe, T., Yang, Y., Li, L., & Butt, Z. A. (2021). What social media told us in the time of COVID-19: a scoping review. *The Lancet Digital Health*, 3(3), e175-e194.
- Uscinski, J.E., Enders, A.M., Klofstad, C., Seelig, M., Funchion, J., Everett, C., Wuchty, S., Premaratne, K., & Murthi, M. (2020). Why Do People Believe COVID-19 Conspiracy Theories? *The Harvard Kennedy School Misinformation Review* 1, 1-12. <https://doi.org/10.37016/mr-2020-015>.
- Uscinski, J. E., & Parent, J. (2014). *American Conspiracy Theories*. Oxford: Oxford University Press.
- Van den Bos, K., Loseman, A., & Doosje, B. (2009). *Waarom jongeren radicaliseren en sympathie krijgen voor terrorisme: Onrechtvaardigheid, onzekerheid en bedreigde groepen*. Den Haag: WODC.

Rousis, G.J., Richard, F.D., & Wang, D.D. (2020). The Truth Is Out There: The Prevalence of Conspiracy Theory Use by Radical Violent Extremist Organizations. *Terrorism and Political Violence*, 1-19. <https://doi.org/10.1080/09546553.2020.1835654>.

Roozenbeek, J., & Van der Linden, S. (2019). Fake news game confers psychological resistance against online misinformation. *Palgrave Communications*, 5(1), 1-10.

Saleem, H. M., & Ruths, D. (2018). The aftermath of disbanding an online hateful community. *arXiv preprint arXiv:1804.07354*.

Savelkoul, M., Scheepers, P., Tolsma, J., & Hagendoorn, L. (2010). Anti-Muslim Attitudes in The Netherlands: Tests of Contradictory Hypotheses Derived from Ethnic Competition Theory and Intergroup Contact Theory. *European Sociological Review*, 26(2).

Selod, S., & Embrick, D.G. (2013). Racialization and Muslims: Situating the Muslim Experience in Race Scholarship. *Sociology Compass*, 7(8), 644-655.

Sherman, D. K., & Cohen, G. L. (2002). Accepting threatening information: Self-Affirmation and the reduction of defensive biases. *Current directions in psychological science*, 11(4), 119-123.

Sibley, C. G., & Duckitt, J. (2008). Personality and prejudice: A meta-analysis and theoretical review. *Personality and Social Psychology Review*, 12(3), 248-279.

Siem, B., Kretzmeyer, B., & Stürmer, S. (2021). The role of self-evaluation in predicting attitudes toward supporters of COVID-19-related conspiracy theories: A direct and a conceptual replication of Cichoka et al.(2016). *Journal of Pacific Rim Psychology*, 15, 18344909211052587.

Simonson, K. B. (2020). Antisemitism and Conspiracism. In: Butter, M. & Knight, P. (Eds.). *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (357-370). New York: Routledge

Spicer, K. P. (Ed.) (2007). *Antisemitism, Christian Ambivalence, and the Holocaust*. Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press.

Šrol, J. (2021). Individual differences in epistemically suspect beliefs: the role of analytic thinking and susceptibility to cognitive biases. *Thinking & Reasoning*, 1-38.

Stanley, M. L., Barr, N., Peters, K., & Seli, P. (2021). Analytic-thinking predicts hoax beliefs and helping behaviors in response to the COVID-19 pandemic. *Thinking & Reasoning*, 27(3), 464–477.

Stano, S. (2020). Conspiracy Theories and Fake News. In: Butter, M. & Knight, P. (Eds.). *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (483-496). New York: Routledge.

Steele, C. M. (1988). The psychology of self-affirmation: Sustaining the integrity of the self. In *Advances in experimental social psychology* (Vol. 21, pp. 261-302). Academic Press.

Stephan, W.G., & Finlay, K. (1999). The Role of Empathy in Improving Intergroup Relations. *Journal of Social Issues* 55(4), 729-743.

Sternisko, A., Cichočka, A., Cislak, A., & Van Bavel, J. J. (2020). Collective narcissism predicts the belief and dissemination of conspiracy theories during the COVID-19 pandemic.

Stojanov, A., Bering, J. M., & Halberstadt, J. (2021). Perceived lack of control and conspiracy theory beliefs in the wake of political strife and natural disaster. *Psihologija*, (00), 9-9.

Stojanov, A., & Halberstadt, J. (2020). Does lack of control lead to conspiracy beliefs? A meta-analysis. *European Journal of Social Psychology*, 50(5): 955-968.

- Van der Valk, I. & Wagenaar, W. (2010) *Monitor Racisme & Extremisme. In en uit extreemrechts*. Amsterdam: Anne Frank Stichting / Amsterdam University Press.
- Van Prooijen, J.-W. (2017). Why education predicts decreased belief in conspiracy theories. *Applied Cognitive Psychology*, 31, 50-58.
- Van Prooijen, J.-W. (2018a). Empowerment as a tool to reduce belief in conspiracy theories. In J. E. Uscinski (Ed.). *Conspiracy theories and the people who believe them* (pp. 432-442). New York : Oxford University Press.
- Van Prooijen, J.-W. (2018b). *The Psychology of Conspiracy Theories*. New York: Routledge.
- Van Prooijen, J.-W., & Acker, M. (2015). The influence of control on belief in conspiracy theories: Conceptual and applied extensions. *Applied Cognitive Psychology*, 29, 753-761.
- Van Prooijen, J.-W., & De Vries, R. E. (2016). Organizational conspiracy beliefs: Implications for leadership styles and employee outcomes. *Journal of business and psychology*, 31(4), 479-491.
- Van Prooijen, J.-W., & Douglas, K. M. (2017). Conspiracy Theories as Part of History: The Role of Societal Crisis Situations. *Memory Studies*, 10(3), 323-233.
- Van Prooijen, J.-W., & Douglas, K. M. (2018). Belief in Conspiracy Theories: Basic Principles of an Emerging Research Domain. *European Journal of Social Psychology* 48(7), 897-908.
- Van Prooijen, J.-W., Douglas, K. M., & De Inocencio, C. (2018). Connecting the Dots: Illusory Pattern Perception Predicts Beliefs in Conspiracies and the Supernatural. *European Journal of Social Psychology* 48, 320-335.
- Van Prooijen, J.-W., Krouwel, A. P. M., & Pollet, T. (2015). Political Extremism Predicts Belief in Conspiracy Theories. *Social Psychological and Personality Science* 6, 570-578.
- Van Prooijen, J.-W., & Song, M. (2021). The cultural dimension of intergroup conspiracy theories. *British Journal of Psychology*, 112(2), 455-473.
- Van Prooijen, J. W., Staman, J., & Krouwel, A. P. (2018). Increased conspiracy beliefs among ethnic and Muslim minorities. *Applied cognitive psychology*, 32(5), 661-667.
- Van Prooijen, J.-W., & Van Dijk, E. (2014). When Consequence Size Predicts Belief in Conspiracy Theories: The Moderating Role of Perspective Taking. *Journal of Experimental Social Psychology* 55, 63-73.
- Van Prooijen, J.-W., & Van Vugt, M. (2018). Conspiracy Theories: Evolved Functions and Psychological Mechanisms. *Perspectives on Psychological Science*, 13(6), 770-788.
- Van Raemdonck, N. (2019). *The echo chamber of anti-vaccination conspiracies: Mechanisms of radicalization on Facebook and Reddit*. Institute for Policy, Advocacy and Governance (IPAG) Knowledge Series, Forthcoming.
- Van Wonderen, R., & Van Kapel, M. (2017). *Oorzaken en triggerfactoren moslimdiscriminatie*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Vidmar, N., & Rokeach, M. (1974). Archie Bunker's bigotry: A study in selective perception and exposure. *Journal of Communication*, 24(1), 36-47.
- Vonk, R. & Dijkstra, P. (2013) *Waarneming van personen*. In: Vonk, R. (red) (2013) *Spciale psychologie*. Groningen / Houten: Noordhoff Uitgevers
- Wagner-Egger, P., & Bangerter, A. (2007). The truth lies elsewhere: correlates of belief in conspiracy theories. *Revue internationale de psychologie sociale*, 20(4), 31-61.

Walter, A. S., & Drochon, H. (2020). Conspiracy thinking in Europe and America: A comparative study. *Political Studies*, 0032321720972616.

Ware, J. (2020). Fighting Back: The Atomwaffen Division, Countering Violent Extremism, and the Evolving Crackdown on Far-Right Terrorism in America. *Journal for Deradicalization*, 25, 74-116.

Warner, B. R., & Neville-Shepard, R. (2014). Echoes of a Conspiracy: Birthers, Truthers, and the Cultivation of Extremism, *Communication Quarterly*, 62(1), 1-17.

West, H. G., & Sanders, T. (2003). *Transparency and Conspiracy: Ethnographies of Suspicion in the New World Order*. Durham, NC: Duke University Press.

Whitson, J. A., & Galinsky, A. D. (2008). Lacking control increases illusory pattern perception. *Science*, 322(5898), 115-117.

Whitson, J. A., Galinsky, A. D., & Kay, A. (2015). The emotional roots of conspiratorial perceptions, system justification, and belief in the paranormal. *Journal of Experimental Social Psychology*, 56, 89-95.

Wood, M. J. (2016). Some dare call it conspiracy: Labeling something a conspiracy theory does not reduce belief in it. *Political Psychology*, 37, 695-705.

Wood, M. J., Douglas, K. M., & Sutton, R. M. (2012). Dead and Alive: Beliefs in Contradictory Conspiracy Theories. *Social Psychological and Personality Science*, 3(6), 767-773.

Wood, M. J., & Gray, D. (2019). Right-wing authoritarianism as a predictor of pro-establishment versus anti-establishment conspiracy theories. *Personality and Individual Differences*, 138, 163-166.

Zein, R. A., Arinda, M. F., Rikardi, A. A., Ridlo, I. A., & Ardelia, V. (2020). *The Enemy of 'Ummah: Belief in Jewish conspiracy theories indirectly affected vaccination decisions*. Preprint.

Zembylas, M. (2021). Moving beyond debunking conspiracy theories from a narrow epistemic lens: ethical and political implications for education. *Pedagogy, Culture & Society*, 1-16.

Zhao, J., Hahn, U., & Osherson, D. (2014). Perception and identification of random events. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 40(4), 1358-1371.

Zia-Ebrahimi, R. (2018). When the Elders of Zion relocated to Eurabia: conspiratorial racialization in antisemitism and Islamophobia. *Patterns of Prejudice*, 52(4), 314-337.

Zitek, E. M., & Hebl, M. R. (2007). The role of social norm clarity in the influenced expression of prejudice over time. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43(6), 867-876.

Zonis, M., & Joseph, C. M. (1994). Conspiracy Thinking in the Middle East. *Political Psychology* 15, 442-459.

Zollo, F., Bessi, A., Del Vicario, M., Scala, A., Caldarelli, G., Shekhtman, L., ... & Quattrociocchi, W. (2017). Debunking in a world of tribes. *PLoS ONE*, 12(7), e0181821.

Zwi Werblowski, R. J. (2005). Anthropomorphism. In L. Jones (Ed.). *Encyclopedia of Religion*, Vol. 1 (388-392), Detroit, MI: Thomson Gale.

Zwierlein, C. (2020). Conspiracy Theories in the Middle Ages and the Early Modern Period. In M. Butter, & P. Knight (Eds.). *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (542-554). New York: Routledge.

Geraadpleegde websites:

- [B44S! | Onderzoek, advies en opleiding –](#)
- [Bloedsprookje - Wikipedia](#)
- [Blood Libel: On The Trail of an Antisemitic Myth by Magda Teter – A collection of additional resources for the book: Blood Libel by Magda Teter \(thebloodlibeltrail.org\)](#)

BIJLAGE 1: GERAADPLEEGDE EXPERTS

- Ahmet Azdural, Inspraakorgaan Turken in Nederland (IOT)
- Habib El Kaddouri, Samenwerkingsverband Marokkaanse Nederlanders (SMN)
- Thomas Klijnstra, Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM)
- Leo Lucassen, Universiteit Leiden
- Niek Peters, Discriminatie Meldpunt Groningen (DMG)
- Kitty Smeekes-Louwers, B44S!
- Lody van de Kamp, van de methode 'Saïd en Lody'
- Ron van Wonderen, Verwey-Jonker Instituut
- Willem Wagenaar, Anne Frank Stichting
- Bart Wallet, Universiteit van Amsterdam
- Anouck Wolf, Critical Mass
- Freek Hermens, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Directie Samenleving & Integratie (niet aanwezig tijdens expertmeeting maar gereageerd op het rapport)
- Milou van Hout, beleidsadviseur Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Directie Samenleving & Integratie (niet aanwezig tijdens expertmeeting maar gereageerd op het rapport)

Colofon

Auteurs: Jeroen Vlug & Hanneke Felten
Redactie: Annemarie van den Berg
Ontwerp: Suggestie & illusie
Uitgave: Kennisplatform Inclusief Samenleven
P/a Kromme Nieuwegracht 6, 3512 HG Utrecht, T (030) 230 3260

De publicatie kan gedownload worden via de website van het [Kennisplatform Inclusief Samenleven](#).

© Kennisplatform Inclusief Samenleven, Utrecht 2022.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij Movisie. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with Movisie. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned

Kennisplatform Inclusief Samenleven

Kennisplatform Inclusief Samenleven doet onderzoek, adviseert en biedt praktische tips en instrumenten over vraagstukken rond integratie, migratie en diversiteit. Daarnaast staat het platform open voor vragen, signalen en meningen en formuleert daar naar beste vermogen een antwoord op.

Deze kennisuitwisseling is bedoeld om een fundamentele bijdrage te leveren aan een pluriforme en stabiele samenleving. Blijf op de hoogte van alle projecten, vragen en antwoorden en andere kennisuitwisseling via www.kis.nl, de [nieuwsbrief](#), [Twitter](#) en [LinkedIn](#).

Kennisplatform Inclusief Samenleven is een programma van het Verwey-Jonker Instituut en Movisie

T 030 230 32 60

E info@kis.nl

I www.kis.nl